

The Transformation of Islamist Discourse and Its Impact on the Tourism Industry in Turkey: A Case Study of the Justice and Development Party

Seyed Javad Salehi¹

Mohammad Reza Mahdavi Adeli^{*2}

Received: 2024-12-24

Revised: 2026-04-21

Accepted: 2026-04-21

Available Online: 2026-09-16

How to cite this article:

Salehi, S. J., & Mahdavi Adeli, M. R. (2026). The transformation of Islamist discourse and its impact on the tourism industry in Turkey: A case study of the Justice and Development Party. *Iranian Research Letter of International Politics*, 14 (02), 239 - 267 .(in Persian with English abstract)
<https://doi.org/10.22067/irlip.2026.91323.1605>

Extended Abstract

1. INTRODUCTION

Tourism has become one of the most important and influential sectors of the global economy, contributing significantly to economic growth, employment, foreign-exchange earnings, and international exchange. The Middle East, owing to its strategic geopolitical position and rich historical and cultural heritage, constitutes an important region in the global tourism system. Among the countries of the region, Turkey has long been one of the most prominent international tourism destinations. The tourism sector has also played a significant role in Turkey's economic development and integration into the global economy.

The main objective of this article is to examine the impact of the transformation of Islamist discourse on the tourism industry in Turkey, with particular emphasis on the Justice and Development Party (AK Party) era. The central argument is that the transformation of Islamist discourse during the AK Party's rule toward a hybrid discourse combining elements of Islamism, conservatism, democracy, and neoliberalism contributed to the creation of a new political, institutional, and normative environment for the development of tourism. The study draws theoretically and methodologically on the discourse theory of Laclau and Mouffe. The findings indicate that the rise of the AK Party and the transformation of Islamist discourse were accompanied by significant legal, institutional, normative, and policy changes in the tourism sector, which contributed to its expansion and diversification.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

This research employs the discourse theory of Laclau and Mouffe as its theoretical framework. From this perspective, discourse constitutes a structured totality formed through the practice

1. Associate Professor of International Relations, University of Tehran, Tehran, Iran. s.javad.salehi@ut.ac.ir
2. PhD Candidate in Political Science – Political Thought, International Campus, Shiraz University, Shiraz, Iran. (Corresponding Author Email: m.r.adelian@gmail.com)

of articulation, within which signs acquire meaning through their relations and differences from one another. Discourses shape the way social and political realities are understood and interpreted; consequently, meanings are not fixed or permanently established but are continuously constructed and contested.

Laclau and Mouffe developed their theoretical framework through a critical engagement with the ideas of thinkers such as Marx, Gramsci, Althusser, Foucault, Derrida, Lacan, and Saussure. Key concepts of their approach include articulation, nodal points, floating signifiers, hegemony, chains of equivalence, and antagonism. From this perspective, social phenomena, including political and economic institutions, are constituted through discursive practices and struggles over meaning. Because meanings are never completely fixed, social and political orders remain open to contestation and transformation. This theoretical framework is particularly appropriate for analyzing the transformation of political Islam in Turkey because it makes it possible to examine how the AK Party articulated a new political discourse by combining elements of Islamism, conservatism, democracy, and neoliberalism. It also enables the analysis of how this discourse gradually achieved hegemonic status and influenced political institutions, public policies, and social practices, including those associated with the tourism sector.

3. METHODOLOGY

The study employs a descriptive-analytical research design and uses Laclau and Mouffe's discourse analysis as its principal methodological approach. The objective is to identify and analyze the transformation of Islamist discourse in Turkey and examine its implications for the development of the tourism industry during the AK Party era.

Data were collected through library and documentary research, drawing on academic books and articles, official documents, government reports, international organizations' publications, and statistical data from Turkish institutions and international tourism organizations. Quantitative indicators, including international tourist arrivals, tourism's contribution to GDP, and Turkey's share of global tourism, are used to complement the qualitative discourse analysis. The temporal scope of the case study primarily covers the period from 2002 to 2023, while earlier developments are examined to identify the historical and discursive roots of the transformation of political Islam in Turkey. The analysis therefore traces the transition from the traditional Islamist discourse associated with the National Outlook movement and Necmettin Erbakan toward the hybrid political discourse articulated by the AK Party.

4. RESULTS AND DISCUSSION

The findings indicate that the transformation of Islamist discourse in Turkey, particularly following the establishment of the AK Party in 2001 and its electoral victory in 2002, was accompanied by substantial changes in the country's political, institutional, and economic environment. Although the transformation of political Islam in Turkey had begun during previous decades, the AK Party represented a significant discursive reconfiguration by articulating Islamism with conservative values, democratic discourse, market-oriented economic policies, and European integration. This hybrid discourse enabled the party to distinguish itself from earlier forms of Islamist politics and gradually establish itself as a hegemonic political project.

The analysis suggests that this discursive transformation was reflected in tourism policies and institutions through greater emphasis on international integration, private-sector participation, infrastructure development, tourism diversification, and the expansion of new tourism segments, including halal and Islamic tourism. In this context, the transformation of political discourse did not operate as an isolated or direct cause of tourism development; rather, it interacted with broader economic, institutional, geopolitical, and social factors that shaped the trajectory of the Turkish tourism industry.

Available statistical evidence demonstrates the substantial expansion of tourism during the AK Party era. International tourist arrivals increased from approximately 10.4 million in 2000 to around 51.7 million in 2019. Tourism's contribution to GDP also increased from approximately 4.1% in 2005 to 5.5% in 2019, while Turkey's share of global international tourist arrivals rose from approximately 1.04% in 2000 to 2.6% in 2019. These developments indicate the considerable expansion of the tourism sector during the period under study. The findings suggest that institutional and policy changes associated with the AK Party's governing discourse—including tourism diversification, infrastructure development, promotion of alternative tourism products, and the expansion of halal tourism—contributed to this transformation alongside broader economic and international factors.

5. CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

The findings of this study indicate that the transformation of Islamist discourse in Turkey, particularly with the rise of the AK Party, was associated with significant changes in the institutional and policy environment of the tourism sector. The AK Party's hybrid discourse, which brought together elements of Islamism, conservatism, democracy, and neoliberalism, contributed to the formation of a political and institutional framework within which tourism could expand and diversify. This transformation was reflected in areas such as tourism policy, infrastructure development, diversification of tourism products, and the emergence and expansion of halal tourism. At the same time, the development of Turkey's tourism industry cannot be attributed solely to discursive transformation. Economic liberalization, globalization, infrastructure investment, geopolitical developments, international tourism demand, and government policies also played important roles. Therefore, the relationship between Islamist discourse and tourism development should be understood as an interactive and multidimensional process rather than a simple linear causal relationship. The study suggests that future research should examine more systematically the effects of major political and geopolitical events—including the Syrian conflict, the attempted coup of 2016, regional instability, and the COVID-19 pandemic—on the relationship between political discourse and tourism development in Turkey. Comparative research involving Turkey and other countries in the Middle East and North Africa could also provide a broader understanding of how political discourse shapes tourism policies and outcomes. Finally, further research on the long-term sustainability, economic consequences, and sociocultural implications of halal and Islamic tourism would contribute to a deeper understanding of the relationship between political Islam and the tourism industry.

Keywords: Islamism; Political Islam; Tourism; Justice and Development Party; AK Party; Discourse Theory; Laclau and Mouffe; Turkey; Middle East.

تحول گفتمان اسلام‌گرایی و تأثیر آن بر صنعت گردشگری در ترکیه: مطالعه موردی حزب عدالت و توسعه

سید جواد صالحی^۱

محمد رضا مهدوی عادل^{۲*}

چکیده

صنعت گردشگری در حال حاضر یکی از بخش‌های کلیدی و تأثیر گذار در جهان محسوب می‌شود؛ زیرا به رشد اقتصادی و اشتغال کمک می‌نماید. منطقه‌ی خاورمیانه در موقعیت استراتژیک و ژئوپلیتیکی قرار دارد که آن را به مرکز ثقل سیاست بین‌الملل تبدیل کرده است. گردشگری یکی از مهم‌ترین بخش‌ها در نظام اقتصادی خاورمیانه و شمال آفریقا محسوب می‌شود. در بین کشورهای خاورمیانه، ترکیه سال‌های متمادی است که طبق بررسی‌های سازمان جهانی-گردشگری، یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین مقاصد گردشگری در خاورمیانه و شمال آفریقا است. بخش گردشگری در ترکیه یکی از توسعه یافته‌ترین بخش‌ها در بین کشورهای منطقه می‌باشد. این مقاله در تلاش است به سؤال مهم تأثیر تحول گفتمان اسلام‌گرایی بر صنعت گردشگری در ترکیه با تمرکز بر حزب عدالت و توسعه پاسخ دهد. مدعای پژوهش حاضر این است که تحول گفتمانی اسلام‌گرایی در دوران حزب عدالت و توسعه در جهت یک گفتمان هیبریدی، بستر را برای ارتقای صنعت گردشگری در این کشور فراهم ساخته است. این پژوهش جهت بررسی ادعای خود از حیث نظری و روشی بر گفتمان لاکلا و موف متکی است. نتایج پژوهش نیز نشان می‌دهد که با روی کارآمد حزب عدالت و توسعه در ترکیه و تحول گفتمان اسلام‌گرایی به یک گفتمان هیبریدی منجر به تحولات زیادی از حیث قانونی، نهادی و هنجاری و ارزشی در صنعت گردشگری شد و این خود بستر را برای ارتقای صنعت گردشگری در این دوران فراهم ساخته است.

واژگان کلیدی: اسلام‌گرایی، گردشگری، حزب عدالت و توسعه، گفتمان، ترکیه

۱. دانشیار روابط بین الملل دانشگاه تهران، تهران، ایران. s.javad.salehi@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی-گرایش اندیشه سیاسی پردیس بین‌الملل دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول)

m.r.adelian@gmail.com

مقدمه

صنعت گردشگری در حال حاضر یکی از بخش‌های کلیدی و تأثیرگذار در جهان محسوب می‌شود. زیرا به رشد اقتصادی و اشتغال کمک می‌نماید. گردشگری به‌عنوان بخشی قلمداد می‌گردد که سریع رشد کرده و بدین طریق، فرصت‌های مهمی را برای کشورهای در حال توسعه برای توسعه اقتصادی فراهم می‌کند. این بخش، تأثیر زیادی بر درآمدهای ارزی کشورها دارد و زمینه برای بهبود اشتغال در اقتصاد ملی کشورها فراهم می‌کند. گردشگری، همچنین با ارتقای استانداردهای زندگی، فقر را کاهش می‌دهد. این صنعت، به‌تازگی به یک فعالیت جهانی محبوب برای اهداف مختلف تبدیل شده است.

منطقه‌ی خاورمیانه در موقعیت استراتژیک و ژئوپلیتیکی قرار دارد که آن را به مرکز ثقل سیاست‌بین‌الملل تبدیل کرده است. گردشگری یکی از مهم‌ترین بخش‌های در نظام اقتصادی خاورمیانه و شمال آفریقا محسوب می‌شود. این منطقه، به‌دلیل ساخت فرهنگی، هویتی و طبیعی، جاذبه‌ی بالایی برای گردشگران دارد. ویژگی‌های تاریخی، سیاسی، مذهبی، فرهنگی، توسعه‌ای و قومی، متنوع و پیچیده این منطقه آن را به یک مقصد مهم گردشگری در جهان تبدیل کرده است. اما علیرغم این پتانسیل بالا منطقه در بخش گردشگری، این صنعت در مقطعی با بی‌توجهی دولت‌ها روبه‌رو بوده و با وجود تمایل کشورها به این بخش به‌عنوان ابزار توسعه اقتصادی در دهه اول سده بیستم و یکم، عوامل سیاسی، اقتصادی، بحران‌های سیاسی و تنش دولت‌های منطقه‌ای، جنگ‌های داخلی و تحولات انقلابی سهم این بخش در نظام اقتصادی خاورمیانه به تناسب تحت شعاع قرار داده است. اما در بین کشورهای منطقه، ترکیه را می‌توان از جمله کشورهایی دانست، جایگاه مهمی در در صنعت گردشگری در جهان دارد.

ترکیه سال‌های متمادی است که طبق بررسی‌های سازمان جهانی گردشگری، یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین مقاصد گردشگری در خاورمیانه و شمال آفریقا می‌باشد. بخش گردشگری در ترکیه یکی از توسعه یافته‌ترین بخش‌ها در بین کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا است. ترکیه بیش از هر کشور در تلاش است گردشگران خارجی را جذب کند. سهم این بخش در تولید ناخالص داخلی ترکیه امروزه نسبت به گذشته افزایش چشمگیری یافته است. این مقاله در تلاش است به سؤال مهم تأثیر تحول گفتمانی اسلام سیاسی با تأکید بر حزب عدالت و توسعه بر تغییرات و تحولات این صنعت، پاسخ دهد. زیرا مدعی است، تحول گفتمانی و تثبیت آن در ساختار-سیاسی ترکیه پیامدهای مهمی را در-دودعه حاکمیت این حزب عدالت و توسعه و گفتمان اسلام سیاسی برون از آن،- برای ترکیه در عرصه سیاست داخلی و خارجی و نیز حوزه‌های مختلف به همراه داشته است. ثبات سیاسی و اقتصادی (به‌طور مقطعی و نوسانی) در این دوران به محرکی برای رشد اقتصادی ترکیه تبدیل شد. یکی از بخش‌هایی که تحت تأثیر تحول گفتمانی جهش قابل توجهی داشت، صنعت گردشگری در ترکیه بود.

درواقع، -به نظر می‌رسد-، ظهور اسلام‌گران سیاسی و گفتمان اسلام سیاسی مدرن در ترکیه، بسترها برای توجه ویژه به بخش گردشگری در ترکیه فراهم شد. این شرایط با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ و تحول گفتمان اسلام سیاسی در ترکیه پیشرفت چشمگیری داشت. در این دو دهه فعالیت، حزب با اتکا به اندیشه‌های اسلام سیاسی و توجه به ارزش‌های اسلامی و دموکراتیک زمینه را برای تقویت

صنعت گردشگری- در برخی از مقاطع تاریخی به دلیل تحولات سیاسی، بحران‌ها و تنش‌های منطقه‌ای، سهم بخش گردشگری در اقتصاد ترکیه نوسانی بوده- در ترکیه فراهم ساخته است. در این راستا و با علم به اهمیت مساله، این پژوهش در تلاش است تأثیر تحول گفتمانی اسلام سیاسی در ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه را بر صنعت گردشگری در ترکیه از سال ۲۰۰۲ تا ۲۰۲۳ به شکلی دقیق و با اتکا به روش‌شناسی گفتمانی مورد مذاقه و واکاوی قرار دهد.

سؤال و فرضیه پژوهش

سؤال

تحول گفتمانی اسلام سیاسی در دوران حزب عدالت و توسعه چه تأثیری بر صنعت گردشگری داشته است؟

فرضیه

به نظر می‌رسد ظهور اسلام‌گران سیاسی و گفتمان اسلام سیاسی مدرن در ترکیه، بسترها برای توجه ویژه به بخش گردشگری در ترکیه مهیا کرد. این شرایط با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ و تحول گفتمان اسلام‌سیاسی در ترکیه پیشرفت چشمگیری داشت. در این دو دهه فعالیت، حزب با ارائه تفسیرهای جدید از اسلام و توجه به ارزش‌های اسلامی و نیز دموکراتیک، زمینه را برای تقویت صنعت گردشگری در ترکیه فراهم ساخته است.

ادبیات پژوهش

قهرمانی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله "رقابت‌های اسلام سیاسی و سکولاریسم در دوران جمهوریت ترکیه با تأکید بر دوران زمام داری حزب عدالت و توسعه در سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۶"، درصد است با بهره‌گیری از روش گفتمانی لاکلائو و موف، نزاع‌ها و تعاملات گفتمانی در ترکیه بین سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۶ را تحلیل کند. شیروودی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان "سیاست در اسلام لیبرال: بررسی و نقد اندیشه‌های سیاسی در گفتمان اسلام میانه‌رو و ترکی"، با توجه بر اهمیت ظهور اندیشه اسلام میانه‌رو و به تبع آن ظهور اسلام‌گرایان-سیاسی با الگوی حکومت‌داری مطلوب در ترکیه، بر آن هستند که ویژگی‌های این گفتمان سیاسی را مورد بررسی قرار دهند. برمیک (۲۰۱۹)، در پژوهشی با عنوان "ظهور اسلام سیاسی هیبریدی در ترکیه: ریشه‌ها و تثبیت حزب عدالت و توسعه" به دنبال بررسی این مهم می‌باشد که حزب عدالت و توسعه در ترکیه، چگونه توانست در نظام-حزبی و اجتماعی ترکیه به یک بازیگردان اصلی تبدیل، و سپس قدرت خود را تثبیت کند. دلیک و کاکماک در مقاله‌ای (۲۰۱۹) تحت عنوان "مذهب و گردشگری در ترکیه: مطالعات تجربی اقتصادی"، در تلاش است که گردشگری حلال و اهمیت آن در کشورهای اسلامی و ترکیه مورد واکاوی قرار دهد.

در این راستا درصدد است که تأثیرات گردشگری غیراسلامی را بر درآمد گردشگری ترکیه- با استفاده از تحلیل رگرسیون بررسی کند. بایسال (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان "گردشگری حلال در ترکیه"، بیان می‌دارد که افزایش سطح رفاه جمعیت مسلمان در سال‌های اخیر، تمایل به داشتن تعطیلات مطابق با احکام

اسلامی را به همراه داشته است. با توجه به اینکه در سال‌های آینده تعداد مسلمانان به سفر افزایش می‌یابد، بازار گردشگری حلال، بازاری پتانسیل زیادی برای توسعه در بخش گردشگری دارد. بنابراین، بررسی‌ها نشان می‌دهد پژوهشی مستقل که هم تحول گفتمان اسلام‌سیاسی را با نگرشی نو بررسی کند و هم تأثیر این گفتمان را بر بخش گردشگری در ترکیه در زمان حزب عدالت و توسعه تحلیل نماید، وجود ندارد و خلاء آن با توجه به واقعیت‌های حاکم بر بخش گردشگری در ترکیه در زمان حزب عدالت و توسعه، کاملاً احساس می‌شود. این پژوهش با علم به این مهم و با توجه به ضرورت بحث در این حوزه موضوعی، در تلاش است که پژوهشی منسجم و جامع با اتکا به روش و نظریه متفاوت، - روش و نظریه تحلیل گفتمان با تمرکز بر لاکلاو و موف به عنوان یکی از ناب‌ترین نظریات و روش‌های کیفی در تحلیل پدیده‌های سیاسی و اجتماعی و غیره، - تحول گفتمان اسلام‌سیاسی در ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه را بررسی و تأثیر این گفتمان از زمان بازیگردانی سیاسی حزب عدالت و توسعه (۲۰۰۲-۲۰۲۳) را بر صنعت گردشگری تحلیل و واکاوی کند. بنابراین این پژوهش در سطوح مختلف (موضوعی، روشی، نظری، موارد مورد مطالعه و غیره) بدیع و نوآورانه می‌باشد.

تعریف مفاهیم: گردشگری، گردش‌گرا، اسلام‌گرایی و اسلام‌سیاسی

گردشگری یک پدیده پیچیده و چند وجهی با جنبه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و رفتاری و محیطی است که بر زندگی و زیست جوامع مدرن تأثیر زیادی دارد. براساس تعریف سازمان جهانی گردشگری، گردشگری شامل فعالیت‌هایی است که طی آن افراد یک مدت حداقل یک سال متوالی به مکان‌هایی خارج از محیط معمول خود سفر می‌کنند و در آن‌ها اقامت می‌کنند تا اوقات فراغت، کسب و کار و سایر اهداف غیر مرتبط با انجام فعالیتی بپردازند (Duman, 2012: 719). روند گردشگری اسلامی هم‌زمان با افزایش جمعیت مسلمانان در جهان شروع به توسعه کرد. افزایش جمعیت مسلمانان جوان، تحصیل کرده و با درآمد بالا باعث می‌شود بسیاری از صنایع گردشگری بین‌المللی، گردشگران مسلمان به عنوان هدف در بازار خود قرار دهند. بنابراین شاهد ورود مفهومی تحت عنوان گردشگری اسلامی در ادبیات نظری و مفهومی گردشگری هستیم (Fauzi, 2018: 355). گردشگری اسلامی به عنوان یک شاخص جایگاه ویژه‌ای در بین جوامع اسلامی دارد و افزایش سهم گردشگری-اسلامی در این جوامع در حال افزایش است. هندرسون^۱ در تعریف گردشگری اسلامی، ضمن تمییز گردشگری اسلامی از غیراسلامی بر آن است گردشگری اسلامی تمام تلاش‌های توسعه محصول و بازاریابی را که برای مسلمانان طراحی شده و به آن‌ها انتقال داده می‌شود، پوشش می‌دهد (Duman, 2012: 721). گردشگری در اسلام بر اصول اسلامی مبتنی است و مسلمانانی را که مایل به حفظ اعمال مذهبی خود در سفر هستند، در بر می‌گیرد. گردشگری اسلامی ریشه عمیقی در شریعت اسلامی دارد که هر مسلمانی را موظف می‌کند که از مکه (در عربستان سعودی) که در آن مراسم حج انجام می‌شود، بازدید کند، مشروط بر این که بتواند از نظر مالی و فیزیکی آن تأمین شود. (Suban et al, 2021: 2)

اصطلاح اسلام‌سیاسی، اصطلاح جدید و متعلق به دوران مدرن است که در برابر اسلام سنتی ظهور یافته و بیشتر به توصیف آن دسته از روایت‌های سیاسی بکار می‌رود که خواستار ایجاد حکومتی بر مبنای شریعت اسلام می‌باشد. بر این اساس «حکومت اسلامی» به لحاظ مفهومی هسته اصلی و مرکزی آن را تشکیل داده و در عمل نیز تنها راه حل بحران‌های جوامع معاصر قلمداد می‌گردد. بابتی سعید معتقد است که مفهوم اسلام سیاسی، بیشتر برای توصیف آن دسته جریان‌های سیاسی اسلام بکار می‌رود که به دنبال ایجاد حکومتی بر مبنای قواعد و اصول اسلام است. اسلام‌سیاسی مجموعه‌ای از رویدادها، از پیدایش ذهنیت اسلامی گرفته تا تلاشی همه جانبه برای باز احیای جامعه مطابق با اصول اسلامی را شامل می‌شود. (Zali et al., 2013: 27-28)

چارچوب نظری و مدل تحلیل

نظریه گفتمان لاکلا و موفه

ریشه لغوی گفتمان به قرن چهاردهم میلادی برمی‌گردد و از واژه فرانسوی Discourse و لاتین Discourses به معنای گفتگو و محاوره اخذ شده است (Hejazi et al., 2019: 3) اما از لحاظ اصطلاحی، کلیت ساختاردهی شده که از عمل مفصل‌بندی حاصل می‌شود، گفتمان نام دارد. درواقع، گفتمان‌ها منظومه‌های معانی هستند که در آن‌ها نشانه‌ها با توجه به تمایزی که با همدیگر دارند هویت و معنا پیدا می‌کنند. گفتمان‌ها تصور و فهم ما از واقعیت و جهان را شکل می‌بخشند. بر این اساس معنا و فهم انسان همواره گفتمانی و لذا نسبی هستند (Manouchehri, 2013: 150) قبل از ظهور تحلیل گفتمان، مکاتب، رهیافت‌ها و افراد مختلف رویکردهای متفاوتی به کشف معنی داشتند، هرمنوتیک کلاسیک هدفش کشف معنای ذهنی خالق متن بود. هرمنوتیک مدرن معنا در ذهن خالق می‌باشد و مفسر باید تلاش کند آن را کشف نماید. اما هرمنوتیک فلسفی هایدگر، به متن، موجودیت مستقل از خالق داده می‌شود. در همه موارد نظر بر این بود که معنایی در ذهن وجود دارد و به وسیله زبان بیان می‌شود. اما سوسور معتقد بود معنا در ذهن مستقل وجود ندارد بلکه در زبان است و برای دستیابی به معنا باید ساختار زبان را فهمید. و دستیابی ما به واقعیت همواره از طریق زمان امکان‌پذیر است.

از نظر سوسور، ما با زبان بازنمایی‌هایی از واقعیت را خلق می‌کنیم، که به هیچ وجه بازتاب واقعیت‌های از پیش موجود نیست. زبان در برساختن واقعیت نقش دارد. در ادامه همین روند کشف معنایی، نگرش جدید تحلیل گفتمان شکل گرفت که معتقد است معانی را باید در اشکال عینی و واقعی کاربرست‌های متفاوت اجتماعی و نهادی جستجو کرد که صرفاً از طریق گفتمان‌های اجتماعی صورت می‌گیرد. معنا برساخته اجتماعی است؛ زیرا معنا در پدیده اجتماعی هر گز تام و تمام نیست و معانی هیچ‌گاه نمی‌توانند برای همیشه تثبیت شوند. وظیفه تحلیل گفتمان نشان دادن همین کشمکش‌هایی اجتماعی برای تثبیت معنا در تمامی سطوح اجتماعی است. (Hejazi et al., 2019: 105)

تحلیل گفتمان به رابطه زبان و زمینه‌ای که زبان در آن مورد استفاده قرار می‌گیرد، اشاره دارد که به‌طور جدی از اواسط دهه ۱۹۷۰ در رشته‌هایی چون زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی و سایر

رشته‌ها علوم اجتماعی ظهور کرده است. این نظریه قبل از آن که به طور رسمی ظهور یابد در نحله‌های فکری خاصی رشد و گسترش یافته است و ریشه‌های آن را می‌توان در سنت‌های فکری کنش کلامی و پراگماتیک، تحلیل مکالمه، مردم‌نگاری ارتباط، زبان‌شناسی اجتماعی، تحلیل روایت، تحلیل گفتمان ساختارگرا یافت. سنت‌های مختلف نیز تعاریف مختلفی از آن ارایه داده‌اند. زبان سنتی، گفتمان را به عنوان واحد ارتباطات نوشتاری و گفتاری مورد مطالعه قرار داده و بر محتوای متن و مکالمات تمرکز دارد و سایر سنت‌های علوم اجتماعی آن را وابسته به اعمال اجتماعی تعریف می‌کنند که شیوه‌های اجتماعی چگونه گفتمان را شکل داده و از آن شکل گرفته است (Ebtikari et al., 2017: 5) ایده کلی نظریه گفتمان آن است که پدیده‌های اجتماعی هرگز تام و تمام نیستند؛ معانی، هیچ‌گاه نمی‌توانند برای همیشه تثبیت شوند و این امر، راه را برای کشمکش‌های همیشگی اجتماعی بر سر تعاریف جامعه و هویت باز می‌گذارد که خود، تأثیراتی اجتماعی به همراه دارد؛ وظیفه تحلیلگر را نشان دادن جریان کشمکش‌ها بر سر تثبیت معنا در تمامی سطوح امر اجتماعی می‌دانند. (Jorgensen et al., 2019: 100)

لاکلا و موفه به عنوان نظریه پردازان مهم این نظریه از طریق بازخوانی و ساختار شکنی نظریات متفکرانی همچون مارکس، گرامشی، التوسر، فوکو، دریدا، لاکان، سوسور و دیگران نظریه گفتمان خود را شکل داده اند. آنها به دنبال رفع تقلیل گرایی طبقاتی و جبر اقتصادی در تئوری مارکس بودند. از نظر آن‌ها سوژه همواره تکه تکه است به شکلی که گفتمان‌های مختلف موقعیت‌های متفاوتی را به آن نسبت می‌دهند. آن‌ها در بحث سوژگی، مواضع سوژگی درون ساختار گفتمانی را مورد توجه قرار می‌دهند. بنابراین سوژه‌ها نمی‌توانند خاستگاه روابط اجتماعی باشند. از نظر آن‌ها هیچ فضای بسته خاص جامعه وجود ندارد چون خود جامعه هیچ ذاتی ندارد. در واقع هیچ جامعه‌ای کامل نیست چون هیچ‌گاه حدود مرزهایش بسته نیست. از نظر آن‌ها در بحث معنا، هیچ چیزی به خودی خود دارای معنا نیست، بلکه هویتش را از گفتمانی که در آن قرار گرفته کسب (Ebtikari et al., 2017: 10) از دیدگاه لاکلا و موفه، همه کنش‌ها، گفتمانی قلمداد می‌شوند؛ این به این معنا نیست که چیزی جز متن و حرف و متن وجود ندارد، بلکه به این معناست که خود گفتمان امری مادی است و پدیده‌هایی نظیر اقتصاد و دیگر نهادها جزئی از گفتمان محسوب می‌شوند (Laclau et al., 2017: 45) لاکلا و موفه با بهره‌گیری از نظریه فوکو نظریه گفتمان را به همه امور جاری در حوزه اجتماع و سیاست پیوند داده و سعی می‌کنند با استفاده از این روش، جامعه معاصر را به بوته تحلیل بگذارند. در چنین دیدگاهی امور اجتماعی و سیاسی و به طور کلی جهان واقعیت، تنها در درون ساخت‌های گفتمانی قابل فهم هستند و گفتمان‌ها به فهم ما از جهان شکل می‌دهند. یکی از مفروضات این نظریه این مسأله است که جهان، پراکنده و پیچیده است و تنها از گذر مقوله‌بندی‌های گفتمانی ما قابل درک است. (Manouchehri, 2013: 152)

مفصل بندی یکی از مفاهیم محوری نظریه، لاکلا و موفه می‌باشد. از نظر آن‌ها، هر عملی را که بین عناصر رابطه برقرار کند، به گونه‌ای که هویت آن عناصر دچار تغییر شود و به نوعی نتیجه یک عمل مفصل بندی باشد، مفصل بندی گفته می‌شود (Laclau et al., 2017: 45) بر این اساس، فرض وجود یک نیروی هژمونیک در شرایطی ممکن خواهد بود که یک رابطه میان عناصر وجود داشته باشد.

در این رابطه، این عناصر هویت پیشین خود را از دست می‌دهند تا به‌عنوان جزئی از یک گستره معانی به حساب آیند (Havazadeh, 2020: 74) بنابراین، هویت یک گفتمان، بر اساس رابطه‌ای که از طریق مفصل‌بندی در میان عناصر مختلف شکل می‌گیرد (هویت ارتباطی)، پدید می‌آید. از دیگر مفاهیم مهم نظریه گفتمان لاکلا و موفه، دال مرکزی است. نماد یا مفهومی که دال‌های دیگر پیرامون آن جمع‌آوری و بیان می‌شود، دال مرکزی نامیده می‌شود.

دال مرکزی مانند یک ستون برای یک چادر است (Dabirimehr et al, 2014: 1284) به تعبیری دال مرکزی، هسته اصلی منظومه گفتمانی است و هنگامی که مفاهیم در یک گفتمان مفصل‌بندی و معنای آن‌ها تثبیت می‌شوند، حول یک مفهوم یا دال مرکزی، شکل پیدا می‌کنند (Hejazi et al., 2019: 78) نیروی جاذبه این هسته سایر نشانه‌ها را به خود جذب کرده و آن‌ها را سامان می‌دهد. دال مرکزی به حالتی اشاره دارد که در آن معنای نشانه به حالت انجماد درآمده است (Manouchehri, 2013: 152) لاکلا و موفه از طریق بسط این مقوله به این نتیجه دست پیدا می‌کنند که هویتی که به کارگزاران اجتماعی داده می‌شود، تنها با مفصل‌بندی در درون یک صورت‌بندی هژمونیک حاصل می‌شود و هیچ ثبات و عینیتی ندارد. فرآیند هژمونی و صورت‌بندی‌های هژمونیک موقتی هستند و لذا هیچ موقع به تثبیت نهایی نخواهیم رسید (Haghighat, 2008: 50) هژمونی را می‌توان فرایند تولید معنا تعریف کرد و ابزار مهمی برای تثبیت روابط قدرت به شمار می‌رود. از طریق تولید معنا، روابط قدرت طبیعی و مطابق با عقل سلیم به نظر می‌رسد که عمدتاً پنهان و بدون تردید باقی می‌ماند. هژمونی نوعی منطق سیاسی است که "اجماع" ایجاد کرده و قدرت را به واقعیت تبدیل می‌کند و به جای استفاده از زور، برای اعمال سلطه خود از تکنیک‌های اقناع استفاده می‌کند (Dabirimehr et al, 2014: 128).

از نظر لاکلا و موفه، برای تبدیل یک اسطوره به تصور اجتماعی، علاوه بر نیاز به خلق فضای استعاری، وجود دو شرط دیگر نیز ضرورت دارد: اول این‌که گفتمان مورد نظر در اذهان سوژه‌ها (افکار عمومی) به‌عنوان در دسترس‌ترین جایگزین برای گفتمان موجود و رهایی از شرایط بحران و مشکلات شناخته شود. بنابراین اگر بحران اجتماعی آن قدر شدید باشد که سراسر نظم گفتمانی حاکم را تضعیف کند، قابلیت دسترسی به تنهایی می‌تواند یک گفتمان را به پیروزی برساند (Kesraei et al, 2009: 356) دومین مفهوم نیز یعنی سازگاری اصول پیشنهادی گفتمان با اصول بنیادین جامعه. هرچه سازمان گروه بحرانی‌تر و بی‌قراتر باشد اصول اساسی آن بیشتر پراکنده و شکسته شده است.

بنابراین اگر اصولی بر جای مانده باشد که گروه را منسجم و متمایز سازد، گفتمان‌ها نمی‌توانند با آن‌ها ستیز کنند (Akhavan Kazemi, 2012: 10) در چارچوب این نظریه، یک گفتمان، تلاشی است برای تبدیل عناصر به وقته‌ها از طریق تقلیل چندگانگی معنایی آن‌ها به یک معنای کاملاً تثبیت شده (Hejazi et al, 2019: 78) در این حالت نوعی انسداد در معنای نشانه حاصل می‌شود و مانع از نوسانات معنایی آن‌ها می‌شود. اما این انسداد دائمی نیست. درواقع انتقال از حالت عنصر به وقته هیچ‌گاه به شکل کامل صورت نمی‌گیرد (Manouchehri, 2013: 155)

بر مبنای این نظریه، در جریان مفصل‌بندی، دال‌های اصلی با همدیگر، در «زنجیره هم‌ارزی» ترکیب

می‌شوند. این دال‌ها نشانه‌هایی بی‌محتوا هستند؛ یعنی به خودی خود معنایی ندارند تا زمانی که از طریق زنجیره هم‌ارزی با سایر نشانه‌هایی که به آن‌ها معنا می‌دهند ترکیب می‌شوند و در مقابل هویت‌های منفی دیگری قرار می‌گیرند که به نظر می‌رسد تهدیدکننده آن‌ها باشند. گفتمان‌ها از طریق زنجیره هم‌ارزی تفاوت‌ها را می‌پوشانند و تکثر و تفاوت‌ها را در معنایی که گفتمان خلق می‌کند به صورت نسبی منحل می‌نمایند. البته همیشه احتمال بروز تفاوت‌ها و تکثرها و خروج آن‌ها از این زنجیره هم‌ارزی گفتمان مسلط وجود دارد. به هر حال در زنجیره هم‌ارزی و تفاوت، ضمن ایجاد غیریت‌سازی با دیگران و دشمنان گفتمان موجود مسلط، ضمن پذیرش تمایزات و مرزهای موجود میان نیروهای خودی، و نشانه‌های مختلف گرد آمده در مفصل‌بندی، تلاش می‌شود بر اساس منطق هم‌ارزی، تفاوت‌های میان آن‌ها کاهش داده شده و از طریق جذب عناصر شناور و مبدل کردن آن‌ها به وقته، آنان را در مقابل یک «غیر» و خصم، منسجم و صورت‌بندی کنند. (Akhavan Kazemi, 2012: 10)

از نظر لاکلا و موفه، هویت‌ها و گفتمان‌ها به دلیل وجود خصومت و وابستگی به غیر متزلزل‌اند. در این میان از جاشدگی زمانی اتفاق می‌افتد که گفتمان‌ها شروع به واگرایی می‌کنند. از این قرار، از جاشدگی‌ها حوادثی هستند که حاصل رشد خصومت و ظهور غیریت و تکثر در جامعه‌اند. آن‌ها حوادثی هستند که نمی‌توانند توسط یک نظم گفتمانی موجود نمادپردازی شوند، و لذا می‌کوشند آن را متلاشی کنند. پس از جاشدگی، تمایل به فروپاشی نظم و به هم ریختن گفتمان موجود دارد و جامعه را به بحران هدایت می‌کند. اما واگرایی گفتمان‌ها خصلت دیگری نیز دارند و موجب می‌شوند تا سوژه‌ها احساس بحران هویت نمایند و در چنین شرایطی سوژه‌ها تلاش می‌نمایند تا از طریق مفصل‌بندی و تعیین هویت با گفتمان‌های بدیل، هویت‌ها و معانی اجتماعی خود را بازسازی نمایند (Hejazi et al., 2019: 78) بنابراین ازجا جداشدگی‌ها در گفتمان‌ها تأثیری دوسویه دارند: از یکسو هویت‌های موجود را تهدید می‌کنند از سوی دیگر مبنایی هستند که هویت‌های جدید بر اساس آن‌ها شکل می‌گیرند (Hosseinizadeh, 2004: 98) در این نظریه، ایجاد غیریت و فرض ضدیت‌های اجتماعی از سه جهت برای نظریه گفتمان واجد اهمیت است: نخست این‌که، احداث یک نسبت متضاد و خصمانه که به تولید یک «غیر» یا «دیگر» منجر می‌شود، برای تأسیس مرزهای گفتمان ضروری است.

دوم این‌که، تأسیس روابط و مرزهای تضادآمیز برای تثبیت بخشی از هویت صورت‌بندی‌های گفتمانی و کارگزاران اجتماعی، امری محوری است. سوم این‌که، تجربه ضدیت نمونه‌ای است که حدوثی بودن هویت را نشان می‌دهد. ضدیت‌ها در نظریه گفتمان به این دلیل رخ می‌دهد که هویت کامل، دائمی و اثباتی برای کارگزاران و گروه‌های اجتماعی غیرممکن به نظر می‌رسد؛ زیرا حضور «غیر» در یک رابطه تضادآمیز مانع دستیابی یا تحقق «هویت» توسط «خودی» می‌شود. ساخت‌سازی و شالوده‌شکنی جریان‌های متقابل و تعاملی است که در شکل‌گیری فرآیند گفتمان نقش بازی می‌کند و «منطق تمایز» را برجسته می‌سازد. با توجه به این ویژگی، گفتمان همواره در یک میدانی قرار دارد که در آن منازعه و مبارزه بر سر تعیین «معنا» در جریان است. وجود میدان گفتمانی و ضدیت بدین معناست که «هویت یک گفتمان» دائماً در معرض تهدید است و در برابر ضد خود قرار دارد. (Davoudi, 2010: 23)

شکل ۱) شبکه مفهومی- نظری پژوهش براساس نظریه گفتمان لاکلا و موف

مدل مفهومی: گفتمان لاکلا و موف و اسلام سیاسی ترکیه در دوران حزب عدالت و توسعه

گفتمان اسلام سیاسی هیبریدی ترکیه

اسلام گرایی در ترکیه ریشه تاریخی داشته و آغاز آن به عنوان یک ساخت فرهنگی و سیاسی و هویتی-دینی به دوران امپراتوری عثمانی بر می گردد. در این زمان ایدئولوژی اسلام گرایی تحت تأثیر داخلی و خارجی در برابر غرب گرایی و نوسازی غربی ظهور پیدا کرد و راه نجات امپراتوری عثمانی را در حکمرانی اسلامی و بازگشت به سلف دانست. از قرن بیستم و به ویژه بعد از امپراتوری عثمانی، این روند تداوم داشت و در نهایت تحولات سیاسی و نهادی منجر به سیاسی شدن هر چه بیشتر اسلام در ترکیه شد. مهم ترین تحول گفتمانی در عرصه اسلام سیاسی در زمان حزب عدالت و توسعه روی داد. یک چرخش گفتمانی عظیم و تأثیرگذار بر ساخت سیاسی و اجتماعی و اقتصادی ترکیه که تا با امروز هم ادامه دارد. در این مقطع بحران های و بی قراری های شکل گرفته ناشی از سیاست-ها گفتمان های رقیب، فرصت را برای تحول گفتمانی مهم در ترکیه فراهم ساخت که در نتیجه دال ها و مدلول ها، دال (های) مرکزی، دال های شناور، وقته ها و... تغییر پیدا کردند و این خود بستر ساز ظهور «گفتمان اسلام سیاسی هیبریدی» در ترکیه شد.

شکل ۲) مدل مفهومی و نظری پژوهش - در حوزه گفتمانی ترکیه

تحولات گفتمانی در ترکیه: از کمالیست تا اسلام سیاسی هیبریدی

گفتمان کمالیسم پسا عثمانی: از همزیستی تا تقابل و تحول گفتمانی

از منظر تاریخی، از دوران پس از جنگ جهانی اول تا ظهور نظام دو -چند حزبی در ترکیه منابع ملی‌گرایی ترک را می‌توان به سه دوره تقسیم‌بندی کرد: مرحله همزیستی گفتمان ناسیونالیستی آتاتورکی با هویت دینی اسلامی (۱۹۱۹ - ۱۹۲۳). دوره دوم، مرحله هم‌مونی گفتمان ملی‌گرای کمالیستی با عناصر سکولار و ظهور تقابل گفتمانی پیرامونی ۱۹۲۴-۱۹۲۹. دوران ماقبل گذار از گفتمان کمالیستی با نقوش قومی-فرهنگی.

(UĞUR CENK, 2023: 15) (1929-1938)

شکست عثمانی‌ها در جنگ جهانی اول و پایان دادن به امپراتوری، ایدئولوژی‌ها و گفتمان‌های اسلام‌گرایی و عثمان‌گرایی به مثابه مکانیسمی هویت‌بخش و مقوم دولت تأثیرات اولیه خود را از دست داد اما از بین نرفتند. در واقع، مذهب و گفتمان‌های دینی در مبارزات ملی و سال‌های اولیه جمهوری، نقش مهمی داشتند. مقاومت در آناتولی در سال ۱۹۱۹ علیه نیروهای متفقین دارای ویژگی‌های ناسیونالیستی قوی بود که یکی از مولفه‌های تأثیر گذار آن، دین اسلام بود. در این مقطع، نقشی که دین برای تحریک مردم آناتولی برای مقابله با دشمن ایفا می‌کرد به صراحت خصلت دینی گفتمان ملی را آشکار می‌کند. بنابراین ترک بودن رابطه مستقیمی با مسلمان بودن داشت و اسلام و کرد بودن اساساً با ناسیونالیسم ترک اوایل دهه ۱۹۲۰ در تضاد و تقابل نبود. در نتیجه، نمی‌توان از تأثیر اسلام بر اولین قانون اساسی ترکیه مدرن در سال ۱۹۲۱ نادیده گرفت. پایان مرحله جنگ و تداوم مبارزات ملی ترکیه در چارچوب دیپلماتیک، ناسیونالیسم ترک هنوز از

جمعیت کرد آنا تولی و اسلام جدا نشده بود که این مهم در مذاکرات کنفرانس لوزان خود را نشان داد. در این مذاکرات، که در مورد سرنوشت ترکیه غربی بود، هیئت ترکیه‌ای با تأکید بر ویژگی مسلمان بودن منطقه که هویت مذهبی را در انگاره‌های ملی‌گرایانه قرار می‌داد، خواستار همه‌پرسی شد. (UĞUR CENK, 2023: 16)

این روند تا سال ۱۹۲۵ تداوم داشت و کمالیسم چندان در تقابل با گفتمان اسلامی و دین و سایر خرده‌گفتمان‌ها چون کردی نبود و به نوعی همزیستی بین گفتمان کمالیستی با گفتمان دینی با دال مرکزی «ناسیونالیسم» وجود داشت. به واقع، ظهور و تقویت اندیشه ملی‌گرایی در دوران آتاتورک، امتداد چندین دهه جستجوی هویت در امپراتوری عثمانی بود. با این تفاوت که عناصر سازنده ملی‌گرایی جدید دارای نشانه‌ها و ارزش‌های مشترک و شخصیت جمعی جدی به نام ملت ترک و ترک‌گرایی، همان دال مرکزی جریان نوگرایی قومی در ترکیه شد. بنابراین گفتمان ناسیونالیسم ترکیه در ترکیه چون دیگی جوشان در ابتدا تحت تأثیر سه مذهب اسلام، قومیت و ناسیونالیسم قرار داشت. (Kakaei, 2022: 188)

اما از سال ۱۹۲۳ که جمهوریت با رهبری آتاتورک شکل گرفت این روند به تدریج تغییر پیدا کرد. تلاش آتاتورک برای مدرن‌سازی ترکیه، با اتکا به ترویج اندیشه‌های نظیر پانترکیسم و لائیسم، دوره‌ای مهم در تاریخ تحولات سیاسی ترکیه محسوب می‌شود. ترکیه نخستین کشور در جهان اسلام است که پروژه مدرنیزاسیون در آن اجرا شد؛ پیگیری پروژه مدرنیزاسیون در ترکیه سه پیامد عمده داشت: ملی‌گرایی، سکولاریسم و بعدها کثرت‌گرایی (Shiroudi et al., 2013: 1) با تشکیل جمهوری ترکیه نظام فکری و معنایی صاحبان جدید قدرت تغییر و نظم نهادهای سیاسی، مدنی، اجتماعی دگرگون شد. هویت ملی و فرهنگی و گفتمانی متفاوت از مبانی فکری دوران عثمانی شکل گرفت (Kakaei, 2022: 188). به علاوه ماهیت دولت از تشکیل نظام جمهوری و بسط ایده‌هایی متفاوت به سیستم پیشین، ترکیه را در مارپیچی از ایدئولوژی قرار داد، آن چنان که سپهر خصوصی و عمومی را سرشار از تضادها و تقابل‌ها کرد. حاصل این امر شکنندگی و شکاف‌ها در حوزه سیاست به‌ویژه سقوط دولت‌ها از طریق کودتا بود. (Ghasemi et al., 2021: 62)

از سال ۱۹۲۵ ترکیه شکاف‌ها و تقابل‌ها بین گفتمان کمالیسم - که در این مقطع به گفتمان غالب و مرکزی - با سایر گفتمان‌ها و خرده‌گفتمان‌ها (قومی و مذهبی)، افزایش یافت. گفتمان کمالیست در مقایسه با گذشته به یک دولت سکولارتر تبدیل شده بود که این به خودی خود آن را در برابر اسلام‌گرایی قرار داد. الغای خلافت، تصویب قانون مدنی در اواخر سال ۱۹۲۶ نشان داد که نفوذ مذهب در حوزه عمومی بسیار محدود است، لغو اصل قانون اساسی مبنی بر اینکه دین دولت اسلام در سال ۱۹۲۸ و پذیرش خط لاتین به جای خط عربی نشان‌دهنده گسست این گفتمان از دین و فرهنگ اسلام بود. تأکید روزافزون بر پیوند بین شهروندی و قومیت منجر به ترویج ناسیونالیسم ترک بر مبنای قومی شد. ناسیونالیسم ترک پس از رهایی از ویژگی‌های مذهبی خود و با خروج غیرمسلمانان از کشور تا حد زیادی، شروع به ساختن ملتی بر پایه یک کشور کرد. در این مقطع، برخی با تقویت ناسیونالیسم در عرصه سیاسی، کمالیسم را به جای اسلام به‌عنوان دین جدید معرفی کردند (UĞUR CENK, 2023: 10).

برخی بر این اعتقادند که دولت جمهوری خواه لائیسیته را دنبال نکرد و درصدد نبود تا دین را به‌طور کامل از امور دولتی جدا کند. اگرچه از یک سو می‌خواستند دین را کنترل و سرکوب کنند، بلکه دولت تلاش می‌کرد که

دین را به شیوه خود گسترش دهد و مردم را مذهبی نماید (UĞUR CENK, 2023: 10)

در گفتمان کمالیستی متبلور در ساختار تک حزبی حزب جمهوری خلق همچون جمهوری خواهی، دولت‌گرایی، پوپولیسم، انقلاب‌گری، ناسیونالیست، غرب‌گرایی، شهروندی، سکولاریسم و اصل صلح در داخل، صلح در خارج به نوعی به مهم‌ترین عناصر هویت ملی ترکیه تبدیل شدند. (Sevinç, 2019: 10)

در این بین غرب‌گرایی، سکولاریسم از هسته اصلی را تشکیل می‌دادند. در بحث غرب‌گرایی، اگرچه سرچشمه‌های غرب‌گرایی در ترکیه به اواخر دوران امپراتوری عثمانی بر می‌گردد شروع طرح غرب‌گرایی با پی‌ریزی جمهوری‌ت در ترکیه به اوج خود رسید؛ زیرا تا پیش از این نخبگان رفورمیستی عثمانی، اروپا را نه به‌عنوان منبعی تمدن‌ساز بلکه به‌عنوان چارچوبی پراگماتیک برای رهایی از انحطاط داخلی می‌نگریستند. اما نخبگان جدید، غرب‌گرایی را به‌عنوان پروژه تمدنی در نظر گرفتند که موجود در ایده‌های شناختی نخبگان عصر جمهوری بود. در آن زمان غرب‌گرایی عامل اصلی مشروعیت بخشی به اصطلاح کمالیستی به حساب می‌آمد. سکولاریسم ترکیه صرفاً درباره تفکیک دین و دولت نبود بلکه خواهان تسلیم دین در برابر قوانین حکومتی، گسترش اسلام دولتی قابل قبول برای نخبگان سیاسی و تقویت نوعی اسلام سازشکار نسبت به نظام سکولار بود. از این رو در ترکیه سکولاریسم نه تنها خواهان مرکززدایی از اسلام بود، بلکه قصد داشت تا آن را با مبانی جدید مشروعیت در دولت جمهوری انطباق دهد (Imam Jumezadeh et al., 2012: 77)

(نگاه کنید به شکل ۱).

خرده گفتمان قومی

شکل ۳) منازعات گفتمانی در دوران جمهوری

گفتمان کمالیت

همکاری و ارتباط گفتمان‌های پیرامونی در برابر گفتمان غالب

منبع: نویسنده

ظهور گفتمان اسلام سیاسی

از دهه ۱۹۶۰ شاهد گفتمان اسلام‌گرایی در برابر گفتمان‌های هژمونیک مانند کمالیست به تدریج فرصت ظهور یافت. محافل مذهبی کانال‌های جدیدی برای بیان گفتمان خود یافتند. تحولات نهادی مانند تغییرات در قانون اساسی، ارایه برنامه‌ها در حمایت از سرمایه‌داران آناتولی و مخالفت با سیاست‌های اقتصادی دولت، کاهش نفوذ احزاب چپ و سایر احزاب، ارتباط یافتن ترجیحات حزبی با دین‌داری، مهاجرت روستائیان فقیر به شهرها و ضرورت توجه به این قشر را بیشتر کرد و این باعث افزایش اهمیت اسلام‌گرایی شد. این پویایی‌های اجتماعی در نهایت به سازمان سیاسی جدید نیز راه یافت. عوامل نهادی، تحولات حزبی، پویایی‌های اجتماعی- سیاسی، برنامه‌های اقتصادی اسلام‌گرایان در برابر احزاب رقیب به تدریج بستر را برای ظهور گفتمان اسلام سیاسی در فراهم ساخت (Sevinç, 2019:20).

در ابتدا این شرایط باعث تاسیس حزب نظم ملی در سال ۱۹۷۰ توسط نجم‌الدین اربکان شد. این حزب بر نظم اقتصادی و اجتماعی مبتنی بر اسلام تأکید می‌کرد و بعد از کودتای ۱۹۷۱ در ترکیه به دلیل فعالیت‌های ضد تروریستی برچیده شد و به دنبال آن، حزب نظم ملی به تاسیس جنبش ملی اقدام کردند که هدف آن احیای ارزش‌های و نهادهای اسلامی بود. حزب سلامت ملی در اکتبر ۱۹۷۲ به جای حزب نظم ملی ظهور یافت، راه حل مشکلات موجود در ترکیه را بازگشت به آموزه‌های اسلامی معرفی کرد. این حزب ائتلافی از خرده گفتمان‌های اسلام‌گرایی و محافظه‌کاری بود. با اختلافات سیاسی نهایت در سال ۱۹۸۰ از فعالیت سیاسی منع و در سال ۱۹۸۳ گروه‌های اسلامی توانستند مجوز فعالیت حزبی جدید به نام حزب رفاه دریافت (Imam Jumezadeh et al., 2012: 54) اربکان با گفتمان اسلام سیاسی تلاش کرد بعد از سیاست‌های غیردینی آتاتورک، دوباره اسلام را به عرصه سیاسی- اجتماع بازگردانند. اربکان به عنوان بنیانگذار اسلام‌سیاسی در سایه دموکراسی در ترکیه تلاش کرد تا گفتمانی نو ایجاد کرده و دست به تأسیس احزاب سیاسی مختلفی (مانند حزب نظام ملی، حزب رفاه و حزب فضیلت و احزاب دیگر) بزند و اسلام را دوباره در جامعه ترکیه احیا کند. از دیگر اقدامات این گفتمان در راستای گسترش اتحاد جهان اسلام همکاری با ایران بود؛ درحالی‌که دولت‌های رایج آنکارا، تلاش می‌کردند روابط خود را با ایرانی که در سال ۱۹۷۹ دچار یک انقلاب اسلامی شده بود، به حالت موازنه قوا و بی‌اعتمادی درآورند، اربکان تلاش کرد این سیاست را تغییر دهد؛ بنابراین ایران اولین کشور خارجی بود که اربکان بعد از نخست‌وزیر شدن از آن دیدار کرد اما گفتمان اسلام سیاسی اربکانی به دلیل نداشتن انسجام در منظومه گفتمانی خود و تأکید هم‌زمان بر اسلام سیاسی همه جانبه و سکولاریسم در نهایت محبوبیت خود را از دست داد. (Pirouzfar et al., 2018: 138)

با محرومیت موقت اربکان از سیاست، حزب رفاه فعالیت‌های خود را در چارچوب حزب فضیلت ادامه داد. فضیلت یک حزب انتقالی بود که به عنوان میدان نبرد ایدئولوژیک بین نزدیکترین پیروان اربکان و نسل جوان اسلام سیاسی ترکیه، که رهبران آن حزب عدالت و توسعه را تأسیس کردند، عمل می‌کرد. (DALAY et al, 2013: 126-127) این نسل جوان به دلایل سیاسی، شخصی و ایدئولوژیک از اربکان دلسرد شدند. اربکان به عنوان نمونه مهم از اسلام سیاسی ترکیه از دهه ۱۹۷۰ به بعد، شخصیتی شناخته شده بود؛

شخصیتی که مورد توجه، بدبینی و خشم تشکیلات و ارتش کمالیست قرار گرفت. به همین دلیل حزب رفاه بری سومین بار توسط کمالیست‌ها به چالش کشیده شد. با این حال، با وجود تحولات حزبی گفتمان اسلام‌گرایی، اربکان تأثیر زیادی بر جنبش داشت.

حزب فضیلت، برخلاف حزب رفاه از تایید بر نظم عادلانه اسلامی دست برداشت و حمایت خود را برای عضویت ترکیه در اتحادیه اروپا اعلام کرد و با تأکید بر عناصری مانند دموکراسی، حقوق بشر و آزادی‌های فردی به انتقاد از منع حجاب در ترکیه پرداختند. این حزب در نهایت مفصل‌بندی جدید گفتمانی ایجاد کرد که عناصری همچون حاکمیت قانون، دموکراسی و حقوق بشر را در درون خود جای داده است و این مسیر جدید نتیجه تجربیاتی بود که آنها از ۲۸ فوریه ۱۹۹۷ کسب کردند. اسلام‌گرایان از بعد از کودتای ۱۹۹۷ از تلاش برای هژمونیک کردن گفتمان اسلامی در نظام سیاسی کشور دست کشیدند و با راهکارهایی متفاوت به دنبال بهبود فضای سیاسی کشور به منظور آزاد کردن نیروهای سیاسی اسلام‌گرا برای انجام فعالیت‌های سیاسی بودند (Imam Jumezadeh et al., 2012: 77).

بنابراین، گفتمان اسلام‌گرایی از دهه ۱۹۸۰ میلادی و به‌خصوص در دهه ۱۹۹۰ و با ظهور دوباره اندیشه‌های اسلام‌گرایی و تقویت خرده گفتمان کردی، بستر اجتماعی شرایط گفتمانی در ترکیه را هم دگرگون ساخت. در واقع، پس از کودتای ۱۹۹۷ گروه‌های اسلام‌گرا به تغییر راهکار خود پرداختند و سعی کردند تا با گفتمانی جدید به مقابله با کمالیست‌ها بپردازند؛ در این مسیر گروه‌های اسلام‌گرا به دو بخش تقسیم شدند؛ درحالی‌که احزاب فضیلت و سعادت هم چنان خود را تداوم‌بخش جنبش نگرش ملی معرفی کردند و به‌رغم تغییر دادن بخشی از راهکارهای خود، هم چنان به دنبال هژمونیک کردن اسلام جهادگر به‌عنوان دال مرکزی گروه بودند، ولی حزب عدالت و توسعه، چرخشی گفتمانی را در اندیشه‌های خویش به وجود آوردند و سعی کرد تا از یک طرف، فرهنگ دموکراتیک را درون نظام سیاسی و اجتماعی ترکیه تعمیق بخشند و از سوی دیگر با مفروض گرفتن اسلام به‌عنوان یکی از عناصر فرهنگ ترکیه، آن را از حاشیه به متن جامعه ترکیه وارد سازند و بدین ترتیب از آزادی دینی و مذهبی مردم ترکیه دفاع کنند (Imam Jumezadeh et al., 2012: 58). حزب عدالت و توسعه با تمرکز بر شکاف‌های موجود در ساختار سیاسی ترکیه از زمان تاسیس جمهوریت در سال ۱۹۲۳، گفتمان‌های پیرامونی قربانی و بازنده (مانند کردها، مسلمانان متدین سنی، چپ و لیبرال) را هدف گرفت.

بدین شکل همه گروه‌هایی را که در دوره جمهوری خواهان به حاشیه رانده شده بودند، گرد هم آورد و ائتلافی گسترده‌تر از اسلام‌گرا تشکیل داد (Sevinç, 2019: 25). پیروزی حزب عدالت و توسعه در انتخابات پارلمانی ۲۰۰۲ بزرگترین چالش برای ملی‌گرایی کمالیستی از آغاز جمهوریت در ترکیه بود. این روند دگرگونی درون گفتمانی ملی‌گرایی را در پی داشت. تاریخچه دینی و مذهبی ترکیه و تلفیق آن با اندیشه‌های سیاسی اسلام‌گرایی آن را به سرعت مبدل به یک نظم معنایی و جایگزین گفتمان ملی‌گرایی کرد. گفتمانی که بر پایه بازسازی اندیشه‌های دینی در حکومت داری و تمرکز بر منافع و امنیت ترکیه خود را تحت عنوان «گفتمان اسلام‌گرایی عدالت محور توسعه‌گرا» معرفی و در مسیر تبدیل شدن به گفتمان هژمونیک گام برداشت.

تحول گفتمانی و ظهور گفتمان هیبریدی اسلام سیاسی حزب عدالت و توسعه

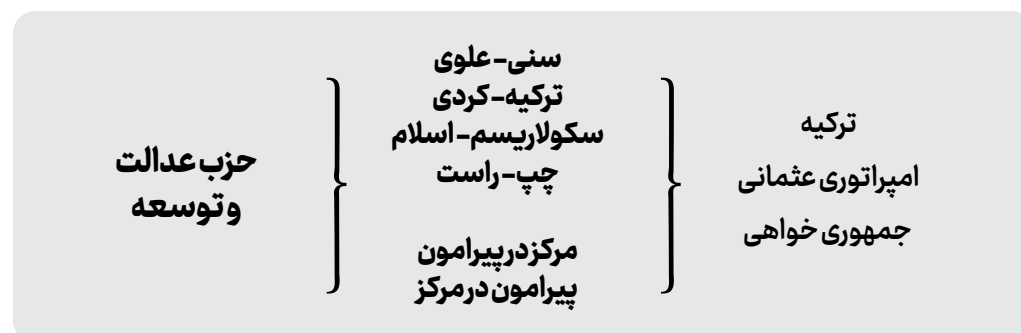
در بحبوحه تنش‌ها، این نواندیشان دینی و سیاسی در ترکیه بودند که توانستند با هژمونیک کردن ایده‌های خود، راه را برای شکل‌گیری تاریخ نوینی در ترکیه آغاز کنند. رهبران نوگرای ترکیه شامل عبدالله گل، احمد داوود اغلو و در رأس آنان رجب طیب اردوغان رهبر بلندپرواز ترکیه بوده‌اند. پس از کودتای ۱۹۹۷ گروه‌های اسلام‌گرا به تغییر راهکار خود پرداختند و کوشیدند تا با گفتمانی جدید به مقابله با قدرت کمالیست‌ها بپردازند؛ درحالی‌که احزاب فضیلت و سعادت، همچنان خود را تداوم‌بخش جنبش نگرش ملی معرفی می‌کردند و به رغم تغییردادن بخشی از راهکارهای خود، همچنان به دنبال هژمونیک کردن اسلام به‌عنوان دال مرکزی این گروه بودند؛ ولی حزب عدالت و توسعه، چرخشی گفتمانی را در اندیشه‌های خویش به وجود آورد. (Ghahraman et al., 2020: 32)

انتخابات پارلمانی ۲۰۰۲ حزب عدالت و توسعه به‌عنوان یک حزب جوان با کسب اکثریت آراء در برابر دولت‌های ائتلافی سابق، توانست به حزب اصلی اپوزیسیون تبدیل شود. هیچ یک احزاب دیگر آرای کافی برای فراتر رفتن از آستانه انتخاباتی ده درصد را به دست نیاوردند و بنابراین نماینده‌ای در پارلمان نداشتند. این نتیجه انتخاباتی که به حزب عدالت و توسعه حق حاکمیت داد، نشان از ظهور یک نظام حزبی مسلط در سیاست ترکیه و پایان یک دهه دولت‌های ائتلافی و یک سیستم حزبی از هم پاشیده بود. این پیروزی حزب عدالت و توسعه نتیجه تمرکز صرف بر حوزه اسلام‌گرایی نبود بلکه حاصل توجه و جلب آرای راست میانه بود. بنابراین، ظهور حزب عدالت و توسعه به‌عنوان انعکاس شکاف سکولاریستی اسلام‌گرا نشان می‌دهد که این حزب در سال ۲۰۰۲ به‌عنوان حزبی که بر بلوک رأی‌گیری اسلام‌گرایان علیه بلوک سکولار سرمایه‌گذاری کرده باشد، به قدرت نرسید. بلکه به‌عنوان یک حزب توده‌ای متوجه شد که برای جلب توجه همه شکاف‌های موجود در جامعه باید پیشینه اسلامی خود را رها کند. پیروزی انتخاباتی حزب دموکراتیک خلق در سال ۲۰۰۲ از شکاف سکولاریستی اسلام‌گرا فراتر رفت، اما در دوگانه عثمانی / جمهوری صراحتاً گرایش عثمانی (اقلیت‌ها، کردها، گروه‌های مذهبی) داشت. شکافی که با تأسیس جمهوری ترکیه در سال ۱۹۲۳ آغاز شده بود. در واقع، حزب عدالت و توسعه، گفتمان نو عثمان‌گرایی رواج داد که بر اساس آن دولتمردان ترک توجه بیشتری به کشورهای مسلمان خاورمیانه نشان دادند. هدف حزب عدالت و توسعه ادغام ارزش‌های مدرن با ارزش‌های ملی بود. این حزب به‌عنوان حزبی محافظه کار، ارزش‌های دینی و مذهبی سیاست‌های حزبی غفلت نکرد و در عین حال بر ارزش‌های مدرنیته حقوق بشر و حاکمیت قانون تأکید داشت. اصول مورد نظر گفتمان اسلام‌گرایی با اصول مورد توافق جامعه همخوانی داشت و مورد اقبال جامعه قرار گرفت. حزب عدالت و توسعه توانست با موفقیت فرهنگ اسلامی را با دموکراسی ترکیب کند و مفصل‌بندی جدیدی از همزیستی بین غرب و اسلام ارایه دهد. در حالی گفتمان کمالیستی میراث‌های جامعه را طرد می‌کرد. حزب عدالت و توسعه اسلام و میراث بجا مانده از دوران عثمانی را فاکتوری مثبت در نزدیکی به خاورمیانه و ادغام کردها در سیستم می‌داند. (omidi et al., 2018: 847-850)

اما پیروزی حزب عدالت و توسعه نشان داد که میدان گفتمانی اسلام‌گرایان ترکیه وسیع‌تر از سیاست‌های طرد از سوی حاکمیت لائیک به‌عنوان جریان انحصارگرایی قدرت بود؛ زیرا مازاد معنایی مبتنی بر ایدئولوژی

و پیشینه تاریخی و فرهنگی اسلام‌خواهی در ترکیه بر پدیده اجتماعی و جایگاه مردمی اسلام‌گرایان تأثیر عمیقی گذاشت و به منشأ قدرت آنان در برسازگی گفتمان جدید تبدیل شود. ابتدا این گفتمان از رویه لیبرالی - محافظه‌کار تبعیت می‌کرد. در نگاه اسلام‌گرایان لیبرال، بالاترین اولویت جامعه اسلامی صلح و امنیت و ثبات است. به همین خاطر اردوغان در ابتدا بر برتری قرائت اسلام میانه مبتنی بر اعتقاد این گفتمان بر بازگشت به ارزش‌های اسلامی مبتنی بر فرهنگ و هویت ملت ترک تأکید داشت. ارزش‌های اسلامی و بازشناخت آن، دال مرکزی این گفتمان تلقی می‌گردد (Kakaei, 2022: 199) حزب یک هویت چند رگه اما مبهم را ارایه داد که در آن رویکردهای متعدد اسلام-گرا، راست‌گرا محافظه‌کار، دموکرات، ملی گرا، لیبرال / نئولیبرال را به مثابه هویت ایدئولوژیک خود معرفی کرد. این مفاهیم در قواره و مقایس‌های گفتمان حزب عدالت و توسعه، شکل نوین یافتند. اسلام‌سیاسی یک گفتمان با هویت سیال و سیاست‌های سیال و مبتنی بر تغییرات اجتماعی شکل گرفت و این به یکی از مولفه‌های بازتولید و حفظ قدرت حزب عدالت و توسعه مبدل شد. (Sadeghian et al., 2019: 248)

شکل ۴) ساخت گفتمانی حزب عدالت و توسعه با تمرکز بر شکاف‌ها، گفتمان‌های پرامونی و خرده گفتمان‌ها

از طرفی، پیروزی حزب عدالت و توسعه در ترکیه، پیروزی گفتمان اسلام‌گرایی میانه رو در مقابل گفتمان سکولار با مشخصه حذف اسلام از سپهر عمومی بود. پیروزی این گفتمان غلبه مدرنیته ملازم با اسلام بر گفتمان مدرنیته بدون اسلام بود. پیروزی اسلام میانه‌رو در یک مجموعه سکولار، نه اتفاقی بود، و نه تحت شرایط الزام بوده است. بلکه حاصل تغییرات اساسی است که ریشه در تغییر بنیان‌های اندیشه و ساختار جامعه مدنی دارد که هر کدام از این موارد خود تحت تأثیر فشارهای اتحادیه اروپا و توسعه اقتصادی است که از دهه ۱۹۸۰ دنبال شده بود (Movasaghi, 2016: 847-850) حزب عدالت و توسعه از یک طرف یک قصد داشت، فرهنگ دموکراتیک را در درون نظام سیاسی و اجتماعی تعمیق بخشند و از سوی دیگر تلاش کرد تا با مفروض گرفتن اسلام به عنوان یکی از عناصر فرهنگی ترکیه، آن را از حاشیه به متن جامعه ترکیه وارد سازد و بدین ترتیب آزادی‌های دینی و مذهبی کرد ترکیه دفاع کنند (Imam Jumezadeh et al., 2012: 58) بدین شکل، در این مقطع ترکیه در مسیر واسازی گفتمانی و چرخش گفتمانی قرار گرفت. اسلام‌گرایان به این دلیل از طرح کمالیسم انتقاد می‌کردند که معتقداند کمالیسم تمدن را به طور صرف در تمدن اروپایی / غربی خلاصه می‌کند. (omidi et al., 2018: 847-850)

در بحث دینداری و اسلام این حزب در عرصه نظری و نظام نامه‌ای معتقد به نقش چند وجهی دین در عرصه عمومی است و آن را مآخذی برای توجیه سیاست‌هایی خاص در این عرصه نمی‌داند و با معرفی خود به عنوان دموکراسی‌های محافظه‌کار، انتصاب هر گونه برچسب اسلامی به خود یا صرف مسلمان بودن را نفی می‌کرد (Sadeghian et al., 2019: 253) حزب اصلاح طلب حزب عدالت و توسعه مصرانه اسلام‌گرا بودن را رد، و خود را به عنوان یک حزب دموکراتیک محافظه‌کار معرفی کرد و بر ویژگی دموکراتیک سازمان حزب، روحیه کار گروهی آن و اهمیت اجماع طلبی در سیاست تأکید می‌کرد. اما اردوغان با تأکید بر اهمیت مطالبات مردم با گرایشات مذهبی در سیاست، مسائل مذهبی را نیز سرلوحه کار قرار داد. حزب عدالت و توسعه تلاش کرد شکاف سکولاریسم و اسلام‌گرایی از طریق یک حوزه عمومی کثرت‌گرایانه در ترکیه حل کند.

براین مبنا، اسلام سیاسی جلوه‌ای از کمالیسم را بر حسب برداشتش از دموکراسی نه به عنوان یک مفهوم مقدس، بلکه به عنوان یک مفهوم کلی ساز و محدودکننده ارائه می‌دهد.

(Umit Cizre-Sakallioglu, 2003: 100)

بنابراین، گفتمان حزب عدالت و توسعه نشان داد که اسلام‌گرایان جدید ترکیه اگرچه بر دال مرکزی بودن اسلام تأکید ویژه دارند ولی تلاش می‌نمایند تا از اسلام سنتی گفتمان اربکان جدا شده و گفتمانی نوین را پایه‌گذاری نمایند که در آن دال مرکزی (اسلام سیاسی لیبرال) برخلاف گفتمان اسلام سیاسی اربکان مدعی حضور در همه عرصه‌ها نیست. در این گفتمان تلاش شد تا از گفتمان سنتی اسلام جدا شده و گفتمانی لیبرال‌تر ایجاد نماید که دال مرکزی آن، اسلام است که دیگر تمایلی حضور در همه حوزه‌های سپهر عمومی را ندارد. در همین راستا اردوغان گفته بود که قرن بیست و یکم عصری است که در آن اسلام (صلح طلب) به قدرت خواهد رسید (Pirouzfar et al., 2018: 138) بر اساس این گفتمان، احزاب سیاسی می‌توانند به شیوه مسالمت‌جویانه در کشوری لاییک، تغییر سیاسی ایجاد کنند. این حزب با وجود پرورش در درون گفتمان اسلام سیاسی سنتی، هرگز دال مرکزی اسلام را برای توجیه برنامه‌های خود استفاده نکرد. بدین ترتیب اسلام نه به عنوان بخشی از برنامه سیاسی بلکه به عنوان بخشی از هویت اجتماعی و فرهنگی تبدیل شد. تعریف سکولاریسم موجود در ترکیه را برای جامعه‌ای که هویت آن براساس اسلام شکل گرفته را مناسب نمی‌داند به همین دلیل این حزب همانند احزاب اسلام‌گرا و بر خلاف احزاب راست‌گرا ترکیه سعی کرد تا ساختار دولت ترکیه را بر اساس تفاسیر جدید از سکولاریسم و دموکراسی شکل دهد. همچنین از عضویت در اتحادیه اروپا به عنوان فرصتی سیاسی برای قدرت گرفتن اسلام‌گرایان حمایت می‌کند (Imam Jumeza- deh et al., 2012: 58) بنابراین، گفتمان اسلام سیاسی حزب عدالت و توسعه، چهره ترکیه را از کشوری که هنوز تحت کنترل نیروهای سکولار است، به کشوری که اکنون دیدگاهی مذهبی را ترویج می‌کند، تغییر داد و توانست با تضعیف صلاحیتی که سکولارها به طور تاریخی بر نهادها (به ویژه قوه قضائیه و ارتش) از زمان تأسیس جمهوری ترکیه در سال ۱۹۲۳ حفظ کرده بودند، توازن سیاسی-اجتماعی را به نفع خود بر هم بزنند.

(Hendrich, 2014: 206)

از طرفی برخی این گفتمان را به‌ویژه از منظر اقتصادی پوپولیستی می‌دانند و بر آن هستند که حزب عدالت و توسعه، گفتمان پوپولیستی مذهبی خود را بر پایه الهیاتی نازک ترکیب کرده و در این راستا، سیاست‌های

اقتصادی نئولیبرالی را با توسعه رفاهی ترکیب می‌کند (Kird, 2021: 9). حزب عدالت و توسعه با تأکید بر نئولیبرالیسم و با انتقاد از دولت‌گرایی و بروکراسی ناکارآمد در جهت ساخت گفتمان اسلام‌سیاسی خود گام برداشت. در این شرایط، اسلام‌گرایی به عنوان یک ایدئولوژی پوپولیستی به ناجی جامعه در برابر بروکراسی ناکارآمد کمالیست مبدل شد.

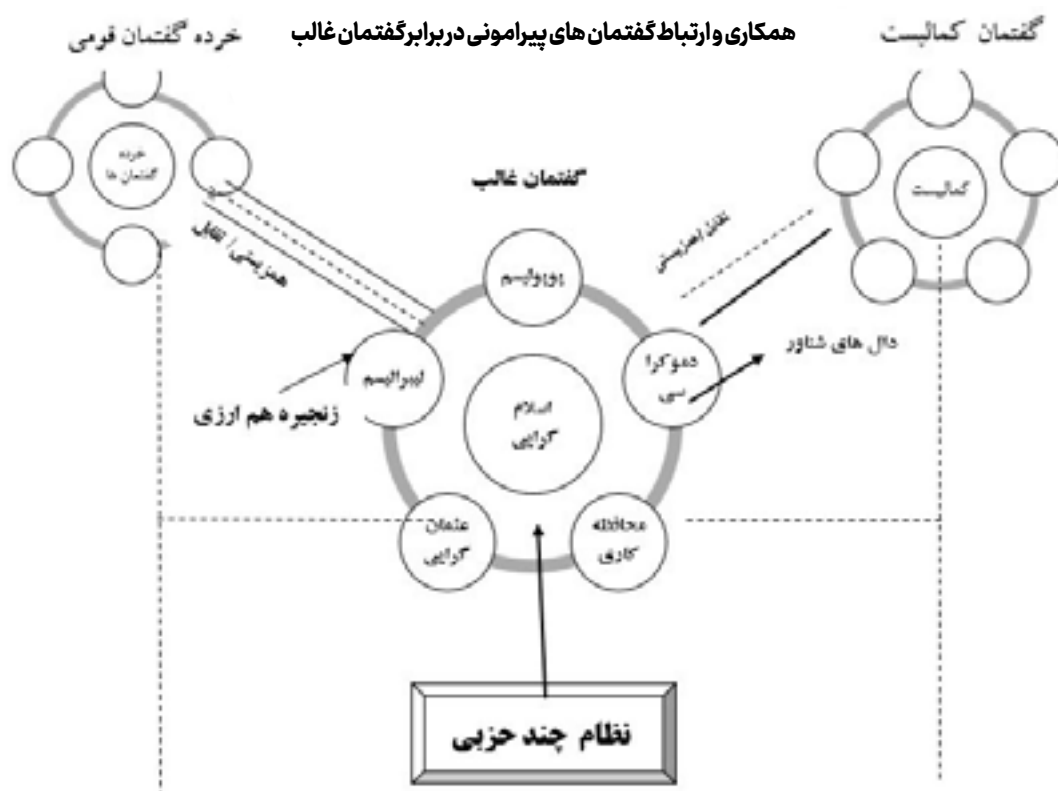
این شکل پوپولیستی از اسلام‌گرایی به ابزاری مفید در دست اردوغان تبدیل شد تا مخالفانش را به شکلی تحقیرآمیز به عنوان بیگانه، نخبه‌گرا و ستون پنجم نشان دهد. بر این اساس برخی برآن هستند که در گفتمان اسلام-گرایی حزب عدالت و توسعه یک وابستگی بین پوپولیسم اسلامی و نئولیبرالیسم در مورد ترکیه وجود دارد (Yavuz, 2020: 5). گفتمانی پوپولیستی با طعم دینی. گفتمانی با ایدئولوژی‌های التقاطی و در مواقعی ذاتاً متناقض. در حالی که حزب، حزبی محافظه‌کار بود، سیاست‌های اقتصادی «برنامه تعدیل ساختاری نئولیبرالی را با هدف خصوصی سازی، افزایش جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی اعمال می‌کرد. در عین حال، حزب از سیاست‌های رفاهی با هدف کمک به فقرا بهره برد و در این راستا، وظایف تأمین رفاه دولت را به بخش خصوصی واگذار کرد. در همین حال، رهبران حزب با ژست گرفتن در محله‌های فقیرنشین و محله‌های قدیمی خود، خود را «از مردم» معرفی می‌کردند.

با این کار توانست به طور هم‌زمان از منافع دو گروه یعنی متحدان حزب در بخش خصوصی و شهروندان کم درآمد، استفاده کند. بنابراین، حزب عدالت و توسعه، ایدئولوژی‌های برای گفتمان سازی، مختلف را ترکیب کرد که ناسیونالیسم، اسلام‌گرایی و محافظه‌کاری را شامل می‌شد. (Kird, 2021: 6)

امروز حزب عدالت و توسعه حزبی با گفتمانی است که ارزش‌ها و هویت‌های مذهبی-محافظه‌کارانه را ترویج می‌کند. دال مرکزی این گفتمان رجب طیب اردوغان است که با گذر از یک رهبری ساده، نقش یک رهبری فرهنگ را بازی می‌کند که تصور حزب عدالت و توسعه و ترکیه نوین بدون نام وی دشوار است. شاکله گفتمان اسلام‌گرایی تلفیقی از اسلام سیاسی و دموکراسی و همچنین آرمان‌های جمهوری آتاتورک است. با این حال، دولت اردوغان تلاش کرد با در پیش گرفتن مشی اعتدال، با نظامیان و کمالیست‌ها و مخالفین خود درگیر نشود (Vaezi, 2008: 97) بسط گفتمان اسلام‌گرایی حزب عدالت و توسعه، قدرت این حزب و در رأس آن رجب طیب اردوغان رو به فزونی نهاد و از سال ۲۰۰۷ قدرت خود را بر بخش‌های مختلف جامعه ترکیه تحمیل کرده است.

تغییرات قانون اساسی در دوره جدید حزب عدالت و توسعه و شکل‌گیری یک کودتای مشمئزکننده در سال ۲۰۱۵ گویای به چالش کشیده شدن گفتمان اسلام‌گرایی در ترکیه است؛ اما این که جایگزینی برای اسلام‌گرایی ترکیه پیدا خواهد شد و یا جریان حزب عدالت و توسعه در برابر تحولات داخلی و خارجی به دشواری روبه‌رو می‌شود، به تحولات داخلی و خارجی متعددی بستگی دارد که همواره جامعه ترکیه با آن‌ها روبه‌رو بوده است. به نظر می‌رسد چالش گفتمان حزب عدالت و توسعه تنها به خرده گفتمان‌های نظامی و سکولار حاضر در ترکیه محدود نمی‌شود؛ بلکه نوعی از اسلام اجتماعی در ترکیه به وسیله اسلام‌گرایانی نظیر فتح‌الله گولن در حال شکل گرفتن است که می‌تواند دست حزب عدالت و توسعه را از نمایندگی جریان اسلام‌گرایی کوتاه کند (Ghahraman et al., 2020: 36). (نگاه کنید به شکل ۵).

شکل ۵) منازعات گفتمانی در دوران حزب عدالت و توسعه

تحول گفتمان اسلام سیاسی و تأثیر آن بر صنعت گردشگری در ترکیه

گردشگری یکی از بخش‌های منحصر به فرد یک ملت است. جهان مکان بزرگی است که دارای شگفتی‌های متعدد است که در کشورهای مختلف و نمایندگی‌های فرهنگی مختلف واقع شده است. در کنار منابع طبیعی، طبیعت مکان‌هایی با زیبایی و شگفتی‌های غیرقابل توضیحی را به جهان هدیه کرده است که جذابیت درونی انسان را به نمایش می‌گذارد. مکان‌های شگفت انگیزی در جهان وجود دارد که با افراد، فرهنگ‌ها و شاهکارهای تاریخی خاصی مرتبط است. از دیوار بزرگ چین و اهرام بزرگ مصر، و مکان‌های دیگر، صنعت گردشگری بر اساس این امکان برای لذت بردن از این جاذبه‌ها ایجاد شده است.

(Barykin et al, 2021:10)

ترکیه به دلیل جاذبه‌های جغرافیایی و طبیعی و مکان‌های تاریخی و باستان‌شناسی متعدد و علاوه بر اینکه در طول زمان میزبان تمدن‌های گوناگون بوده، یکی از مهم‌ترین مقاصد جهان است. بنابراین، فرصت‌هایی که ترکیه می‌تواند به بازارهای بین‌المللی ارائه دهد به دریا، خورشید و شن محدود نمی‌شود. در عوض، ترکیه دارای ترکیبی غنی از دارایی‌های طبیعی و فرهنگی اصیل کشف نشده می‌باشد که در بازارهای جهانی شده گردشگری در انتظار کشف هستند. (Egresi, 2016: 24) ترکیه جاذبه‌های فرهنگی، طبیعی و تاریخی متنوعی برای بازدیدکنندگان دارد. غنای سرزمین آناتولی به واسطه تنوع تمدن‌ها و فرهنگ‌ها و زیبایی‌های طبیعی آن، امتیاز مهمی به ترکیه می‌دهد. (Kantarci 2010:210)

در پایان قرن نوزدهم، پیشرفت در فن‌آوری‌های حمل‌ونقل فراوانی سفر به سرزمین عثمانی را افزایش داد. اورینت اکسپرس، ویترونی از سفرهای مجلل و راحت با قطار برای افرادی بود که در اوایل سال ۱۸۸۳ از پاریس به استانبول سفر می‌کردند، که- یک مکان تاریخی در توسعه گردشگری در ترکیه بود. در دوران جمهوری، اولین تلاش تأسیس انجمن مسافران در سال ۱۹۲۳ بود که در سال ۱۹۳۰ به باشگاه تور و اتومبیل‌رانی ترکیه تغییر نام داد و سال‌ها به‌عنوان یک ارگان دولتی عمل کرد. این مؤسسه اولین نقشه راه، راهنماها و بروشورهای گردشگری را منتشر کرد، دوره‌ها و آزمون‌هایی را برای راهنمایان گردشگری ترتیب داد و مطالعات، نشست‌ها و کنفرانس‌های مرتبط با گردشگری را سازمان داد. اولین تلاش دولت و مشارکت واقعی در گردشگری با در چارچوب گفتمان کمالیسم با تأسیس بخش خاصی در وزارت اقتصاد در سال ۱۹۳۴ بر می‌گردد. این اولین نمایندگی گردشگری در سطح دولتی بود و نهادی بود که اداره ملی گردشگری ترکیه را به وجود آورد. این آژانس در اداره کل مطبوعات جذب شد که در سال ۱۹۴۹ سازماندهی مجدد شد و به اداره کل مطبوعات، انتشارات و جهانگردی تبدیل شد. (Egresi, 2016:24)

ترکیه بعد از جمهوریت در کلیت با وجود پتانسیل خود نسبت به توسعه صنعت گردشگری خود در مقایسه با سایر مقاصد در منطقه مدیترانه دیر عمل کرد. علاقه دولت به گردشگری با جلسه اولین کمیته مشاوره گردشگری که گزارش آن مبنای سیاست اولیه گردشگری ملی ترکیه بود، تثبیت شد. کمیته سند مهمی را منتشر کرد که بر قانون تشویق گردشگری در سال ۱۹۵۳ تأثیر گذاشت و حتی الهام‌بخش برنامه‌های توسعه پنج‌ساله برنامه‌ریزی بود که در سال ۱۹۶۳ تنظیم شد. این قانون همچنین منجر به صدور مجوز جدید شد. سیستمی که استانداردهای بین‌المللی را برای مشاغل گردشگری ایجاد کرد. چون اقتصاد به دلیل فقدان یک طبقه کارآفرین با انباشت سرمایه و تجربه کافی رنج می‌برد، گردشگری به‌عنوان پاسخ و راه حل سیاستی برای مشکلات اقتصادی کشور تعریف شد. (Egresi, 2016:25)

دوره ۱۹۶۰ تا ۱۹۶۳ یک دوره گذار از نظر سیاست‌های گردشگری از دوران کودکی تا مرحله انطباق و حمایت آن‌ها بود. ترکیه یک دوره برنامه‌ریزی برای انتظام‌بخشی زندگی اقتصادی را در سال ۱۹۶۳ آغاز کرد. این دوره با تثبیت جمهوری و تکامل ساختار سیاسی برای دموکراسی سیاسی مقارن بود. گردشگری در طرح‌های توسعه تحت عنوان بخش خدمات به‌عنوان یک زیربخش در نظر گرفته شد. اهداف برنامه‌های توسعه، استفاده از منابع گردشگری به گونه‌ای بود که کمک به اقتصاد ملی و درآمدهای ارزی را افزایش دهد. (Egresi, 2016:26)

در کلیت در بخش گردشگری، دوره برنامه‌ریزی شده را می‌توان در سه زیر دوره تحلیل کرد. دوره ۱۹۶۳-۱۹۸۲ که سیاست‌های دولتی و نهادهای عمومی غالب بودند. دوره ۱۹۸۲-۲۰۰۳ که بر سرمایه‌گذاری‌های خصوصی متمرکز بود و دوره تنوع گردشگری پس از سال ۲۰۰۴. (Salih ikiz, 2022:33)

نقطه کانونی برنامه پنج‌ساله اول توسعه (۱۹۶۳-۱۹۶۷) بر ترویج گردشگری انبوه و گردشگری ساحلی و همچنین جستجو برای سرمایه‌گذاری‌های بزرگ برای کاهش کسری تراز پرداخت‌ها تأکید دارد. علاوه بر این، اصولاً پذیرفته شد که دولت مسئولیت مالی زیرساخت‌های لازم برای توسعه گردشگری انبوه را بر عهده بگیرد و بخش عمومی در مشاغل گردشگری سرمایه‌گذاری کند. (Salih ikiz, 2022:33) در نتیجه، به تدریج

از دهه ۱۹۷۰ با ظهور گفتمان اسلام سیاسی شاهد رشد مستمر و ثابتی در سرمایه‌گذاری گردشگری و تعداد بازدیدکنندگان بود که از ۷۲۴۰۰۰ نفر در سال ۱۹۷۰ به ۱۳۴۱۰۰۰ نفر در سال ۱۹۷۳ افزایش یافت. با راه‌اندازی انجمن ترکیه در سال ۱۹۷۲ پیشرفت چشمگیری در گردشگری رخ داد.

تمرکز بر گردشگری انبوه در برنامه پنج‌ساله سوم توسعه (۱۹۷۳-۱۹۷۷) گسترش یافت. در این مرحله دولت زمین‌های جنگلی را برای گردشگری به ویژه در مناطق ساحلی اختصاص داد. با این حال، در نتیجه تبلیغات ضعیف و هزینه‌های مربوط به دستیابی به بازارهای مصرف، پیشرفت‌های مشابهی بین سال‌های ۱۹۷۴ و ۱۹۸۰ نداشت.

با توجه به این واقعیت که پیشرفت‌های قابل توجهی به تجهیزات و سرمایه‌گذاری‌های خارجی بستگی دارد که اغلب موضوع بوروکراسی قابل توجهی از سوی مقامات ترکیه بود. (Egresi, 2016:26)

اما صنعت گردشگری تحت تأثیر گفتمان اسلام‌گرایی هیبریدی حزب عدالت و توسعه پیشرفت زیادی داشت. این پیشرفت‌ها نتیجه قوانین و سیاست‌ها و نهادسازی بود که با هژمونی گفتمان اسلام‌گرایی میانه‌رو حزب عدالت و توسعه گردشگری که متفاوت از سایر گفتمان‌های اسلام‌گرایه دهه ۸۰ و ۹۰ بود، اتفاق افتاد. حزب عدالت و توسعه در برنامه حزب خود با بیان این که ترکیه دارای ظرفیت‌های گردشگری فراوانی است تأکید کرد که ترکیه دارای زیبایی‌های طبیعی متفاوت، مردم مهمان‌نواز و میراث فرهنگی است. این حزب با بیان این که در صورت به قدرت رسیدن، طرح جامع گردشگری را با همکاری تشکل‌های حرفه‌ای تهیه خواهد کرد، اعلام کرد که با این طرح اولویت‌های گردشگری را تعیین می‌کند، تنوع محصول در گردشگری را افزایش می‌دهد و پروژه‌هایی را برای تبلیغات محلی توسعه خواهد داد. حزب عدالت و توسعه همچنین اعلام کرد که به منظور غیرفصلی کردن گردشگری، بهبود توزیع جغرافیایی گردشگری و ایجاد مناطق بالقوه با در نظر گرفتن ترجیحات مصرف‌کنندگان، گردشگری را متنوع می‌کند. وی این تنوع را شامل گردشگری فلات، کوهستان، زمستان، رودخانه، حرارت، سلامت، دین، نمایشگاه، کنگره، قایق بادبانی و سومین دوره گردشگری عنوان کرد.

علاوه بر موارد فوق، حزب اعلام کرد که حمایت مورد نیاز از آژانس‌های مسافرتی و شرکت‌های نمایشگاهی برای توسعه گردشگری ارائه می‌شود و گردشگری داخلی و خارجی با توجه به ویژگی‌های آن‌ها در مناطق مختلف با پتانسیل‌های غنی از نظر حمایت می‌شود. به طور خلاصه، حزب عدالت و توسعه در برنامه خود اعلام کرد که برای توسعه گردشگری، تنوع بخشیدن به گردشگری و گسترش آن به چهار فصل، بهبود توزیع جغرافیایی گردشگری و حمایت از گردشگری داخلی و خارجی، طرح گردشگری را با همکاری تشکل‌های حرفه‌ای فراهم خواهد کرد. این حزب تأکید کرد که پس از سال ۱۹۸۰ برای توسعه گردشگری تلاش شد، اما در مرحله برنامه‌ریزی مناطق گردشگری مشکلاتی وجود داشت. اعلام کرد که این مشکلات ناشی از رویکرد برنامه‌ریزی و مدیریت مرکزی است. (ERKMEN et al, 2020:26) تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه هشتم تا دهم (جدول ۱)، توسط حزب عدالت و توسعه در چارچوب گفتمان اسلام‌گرای میانه و دال مرکزی و و داله‌های شناور آن تأثیر زیادی بر ارتقای جایگاه صنعت گردشگری در ترکیه داشت.

جدول ۱) گردشگری و برنامه توسعه پنج ساله ترکیه

برنامه	دوره	برنامه ریزی
برنامه پنج ساله اول توسعه	۱۹۶۳ تا ۱۹۶۷	سیاست های دولتی و نهادهای عمومی
برنامه پنج ساله دوم توسعه	۱۹۶۸ تا ۱۹۷۲	سیاست های دولتی و نهادهای عمومی
برنامه پنج ساله سوم توسعه	۱۹۷۳ تا ۱۹۷۷	سیاست های دولتی و نهادهای عمومی
برنامه پنج ساله چهارم توسعه	۱۹۷۹ تا ۱۹۸۳	سیاست های دولتی و نهادهای عمومی
برنامه پنج ساله پنجم توسعه	۱۹۸۵ تا ۱۹۸۹	سرمایه گذاری های خصوصی
برنامه پنج ساله ششم توسعه	۱۹۹۰ تا ۱۹۹۴	سرمایه گذاری های خصوصی
برنامه پنج ساله هفتم توسعه	۱۹۹۶ تا ۲۰۰۰	سرمایه گذاری های خصوصی
برنامه پنج ساله هشتم توسعه	۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶	سرمایه گذاری های خصوصی
برنامه پنج ساله نهم توسعه	۲۰۰۷ تا ۲۰۱۳	تنوع گردشگری
برنامه پنج ساله دهم توسعه	۲۰۱۴ تا ۲۰۱۸	تنوع گردشگری
برنامه پنج ساله یازدهم توسعه	۲۰۱۹ تا ۲۰۲۳	تنوع گردشگری

Source: Salih Ikiz, 2022:34

در دوران حزب عدالت و توسعه تحت تأثیر گفتمان اسلام‌گرایی این حزب و دال‌های هویتی و فرهنگ اسلامی، گردشگری اسلامی و مذهبی نیز ارتقا یافت. دولت در این زمان زیرساخت‌های لازم برای موفقیت در این حوزه را فراهم ساخت. از جمله آن‌ها می‌توان به هتل‌های اسلامی اشاره کرد. هتل‌های اسلامی اغلب در مقاصدی مانند چاناکاله کاس و کوش آداسی یافت می‌شوند. در این هتل‌ها الکل و گوشت خوک سرو نمی‌شود، استخرهای شنا جداگانه برای مهمانان زن و مرد وجود دارد و کارکنان را ملزم به پوشیدن لباس‌های متواضعانه می‌کنند. (Wildan et al, 2018:26)

جدول زیر تعداد گردشگرهای ورودی ترکیه، سهم گردشگری در تولید ناخالص داخلی و سهم ترکیه از گردشگری جهانی را نشان می‌دهد. داده‌های جدول در هر سه شاخص نشان می‌دهد که وضعیت گردشگری در ترکیه بعد از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه و گفتمان اسلام‌گرایی هیبریدی جهش چشم‌گیری داشته است. در شاخص تعداد گردشگرهایی ورودی به ترکیه در بازه زمانی ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ (زمان پاندمی کرونا)، ورود گردشگران به ترکیه کاملاً صعودی بوده و از ۱۰ هزار نفر به حدود ۵۲ هزار نفر رسیده است یعنی در بازه زمانی حزب عدالت و توسعه و گفتمان این حزب بر ساختار سیاسی و اقتصادی ترکیه غالب بوده حدود ۴۲ هزار نفر افزایش داشته است که در مقایسه با سال‌های قبل از ۲۰۰۰ و از زمان اوج‌گیری صنعت گردشگری در ترکیه از دهه ۱۹۸۰ رقم بسیار چشمگیری است. علاوه بر این و به موازات این میزان ورودی شاخص‌ها جدول نشان می‌دهد سهم این صنعت در تولید ناخالص ترکیه نیز افزایشی بوده است به شکلی که ۴/۱ سال ۲۰۰۵ که خود نسبت به سال‌های قبل از ۲۰۰۰ و بعد از آن تا سال ۲۰۰۵ هم افزایشی بود، عدد به درصد به ۵/۵ درصد در سال ۲۰۱۹ (شروع بحران کرونا)

رسیده است. همچنین طی سال‌های ۱۹۹۵ تا ۲۰۱۹ سهم ترکیه از گردشگری جهان نیز افزایش یافته است. بر اساس جدول اگرچه سهم ترکیه در سال ۱۹۹۵ با رقم ۰/۹ اندک بوده است اما این میزان از سال ۲۰۰۰ و بعد از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه و گفتمان هیبریدی افزایش داشته و از ۱ درصد به ۲/۶ درصد در سال ۲۰۱۹ رسیده است که رقم قابل توجهی می‌باشد. و مجموعه این شاخص‌ها نشان می‌دهد که گردشگری در دوران حزب عدالت و توسعه و تحت تأثیر گفتمان این حزب افزایش چشمگیری داشته است.

جدول ۲) گردشگری در ترکیه (۱۹۹۵-۲۰۲۰)

شاخص / سال	۱۹۹۵	۲۰۰۰	۲۰۰۵	۲۰۱۰	۲۰۱۵	۲۰۱۹	۲۰۲۰
تعداد توریست‌هایی ورودی ترکیه (هزار نفر)	۷/۷۲۷	۱۰/۴۲۸	۲۱/۱۲۵	۳۲/۹۹۷	۴۱/۱۱۴	۵۱/۷۴۷	۱۵/۹۷۱
سهم گردشگری در تولید ناخالص داخلی ترکیه (درصد)	No data	No data	۴/۱	۳/۴	۴/۱۲	۵/۵	۱/۹
سهم ترکیه از گردشگری جهانی به ترکیه (درصد)	۰/۹	۱/۰۴	۱/۵۳	۲	۲/۱	۲/۶	No data

نتیجه‌گیری

این پژوهش در تلاش بود که تأثیر تحول گفتمانی اسلام‌گرایی ترکیه با تأکید بر حزب عدالت و توسعه بر صنعت گردشگری ترکیه را بررسی کند. نتایج و یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که ترکیه از بعد از دهه ۱۹۸۰ با تحول گفتمانی در جهت اسلام‌گرایی مواجه بوده است و به تدریج اسلام‌گرایان تحت تأثیر بحران‌های اقتصادی و سیاسی و هویتی به کنار زدن گفتمان‌های غالب همچون کمالیست‌ها قدرت را در دست گرفته‌اند. اما مهم‌ترین تحول گفتمانی اسلام‌گرایی در ابتدای هزاره سوم میلادی روی داد که طی آن حزب عدالت و توسعه توانست با استفاده از خلاءهای سیاسی و هویتی در انتخابات به پیروزی برسد و نوعی گفتمان هیبریدی با دال مرکزی و دال‌های شناور متفاوت با گفتمان‌های دیگر بر ترکیه حاکم کند و از ۲۰۰۲ به یک گفتمان هژمونیک در این کشور تبدیل شود. در واقع، این مقطع بحران‌های و بی‌قراری‌های شکل گرفته ناشی از سیاست‌های گفتمان‌های رقیب، فرصت را برای تحول گفتمانی مهم در ترکیه فراهم ساخت که در نتیجه دال‌ها و مدلول‌ها، دال (های) مرکزی، دال‌های شناور، وقته‌ها و... تغییر پیدا کردند. از آن‌جا که صنعت گردشگری در ترکیه یکی از بخش‌های بسیار مهم ترکیه می‌باشد نتایج پژوهش حاکی از آن است که این تحول گفتمان از حیث نهادی، قانونی و هنجاری - ارزشی و برنامه‌های توسعه تأثیر زیادی بر پیشرفت صنعت گردشگری گذاشت و باعث رشد این بخش در اقتصاد ترکیه شد که نتایج متکی بر داده‌ها نشان می‌دهد که در این دوران ترکیه تحت تأثیر گفتمان اسلام‌گرایی هیبریدی حزب عدالت و توسعه در شاخص‌های تعداد گردشگران ورودی، سهم گردشگری در تولید ناخالص داخلی و سهم این کشور در گردشگری جهان طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۰ افزایش قابل توجهی داشته است. این در حالی بود که در دهه‌های قبل این میزان رشد بسیار اندک بود. گفتمان اسلام‌گرایی هیبریدی حزب عدالت و توسعه توانست بستری برای توسعه این بخش فراهم کند و در این راستا مدعای پژوهش مورد تأیید قرار گرفت.

References

1. Akhavan Kazemi, B. (2012). Critique and evaluation of Laclau and Mouffe's discourse analysis and its application in politics. *Politics Quarterly*, 42(4), 1-20[in Persian].
2. Al-Roubaie, A. (2019). Tourism in Turkey: A socio-economic assessment. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 7(3), 89-100.
3. Alptekin, H. (2012). Ethnic incorporation policies and peripheral reactions: How Turkey's Kurds are treated by the state and how they perceive their treatment. *Afro Eurasian Studies*, 1(2).
4. Amidi, A., & Khairi, M. (2018). Analysis of the discourse of Islamism in Turkey and its impact on Ankara's foreign policy: A case study of relations between Turkey and the Zionist regime in the years 2002 to 2015. *Quarterly Journal of Politics*, 45(4), 1-25. [in Persian].
5. Aykaç, B., & Durgun, Ş. (2018). The changing political discourse of the Islamist movement in Turkey. *Arab Studies Quarterly*, 40(2).
6. Barykin, S. E. (2021). Tourism industry: Digital transformation. In *Handbook of research on future opportunities for technology management education* (pp. 414-434). IGI Global.
7. Bermek, S. (2019). The rise of hybrid political Islam in Turkey: Origins and consolidation of the JDP. *Palgrave Macmillan*.
8. Betts, B. S. H. (2016). The role of tourism in the development of Sierra Leone. *American Scientific Research Journal for Engineering, Technology, and Sciences*, 26(4), 205-224.
9. Bölükbaşı, M. (2021). A reassessment of the Turkish party system. *Journal of Political Sciences*, 30(2), 277-289.
10. Cizre-Sakallioğlu, Ü., & Cinar, M. (2003). Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and politics in the light. *The South Atlantic Quarterly*, 102(2-3), 309-332.
11. Calabrò, A. (2017). Neo-Pan-Islamism in Turkey: Foreign policy discourse of Turkey's Islamist thinkers and parties (1970s-1990s) [Doctoral dissertation, LUISS Guido Carli University].
12. Daam, J., et al. (2020). Tourism and the emergence of nation-states in the Arab Eastern Mediterranean, 1920s-1930s. *Leiden University*.
13. Dabirimehr, A., & Tabatabai Fatmi, M. (2014). Laclau and Mouffe's theory of discourse. *Journal of Novel Applied Sciences*, 3(11), 1283-1287.
14. Dalay, G. (2013). The AK Party and the evolution of Turkish political Islam's foreign policy. *Insight Turkey*, 15(2).
15. Daneshfar, B., & Pourhassan, N. (2021). Resistance as a discourse and the second phase of the Islamic Revolution. *Journal of Contemporary Research on Islamic Revolution*, 3(8), 71-92[in Persian].
16. Davoudi, A. (2009). Discourse theory and political science. *Quarterly Journal of Political Studies*, 8(2), 51-74[in Persian].
17. Duman, T. (2012). The value of Islamic tourism: Perspectives from the Turkish experience. *Islam and Civilisational Renewal*, 3(4).
18. Egresi, I. (2016). Alternative tourism in Turkey: International role, potential development and

- sustainability. *Journal of Social Science*, 6(7), 815–827.
19. Ghahraman, K., et al. (2019). The competition of political Islam and secularism during the Turkish Republic with emphasis on the period of the Justice and Development Party (1990–2016). *Quarterly Journal of Political and International Research*, 12(42), 28–34[in Persian].
20. Ghalsemi, J., et al. (2010). The return of authoritarianism in Turkey (1990–2016). *Quarterly Journal of World Politics*, 10(2) [in Persian].
21. Haghighat, S. (2008). *Methodology of political science*. Qom: Mofid. [in Persian].
22. Hejazi, N., & Bahrami, V. (2019). Application of Laclau and Mouffe's discourse analysis method in political science. *Methodology of Humanities*, 25(99), 1–18. [in Persian].
23. Hendrich, B. (2014). Muslims and capitalism: An uneasy relationship. In *Kultur, Recht und Politik in Muslimischen Gesellschaften*. Ergon Verlag.
24. Hosseinzadeh, M. (2004). Discourse theory and political analysis. *Quarterly Journal of Political Science*, (28), 181–213[in Persian].
25. Imam Jumezadeh, S., et al. (2013). The transformation of identity discourse in Turkey from Kemalism to Islamism with emphasis on the Justice and Development Party. *Quarterly Journal of Scientific Research – Islamic World Studies*, 1(3), 100–126[in Persian].
26. Imamoglu, U. C. D. (2023). *Turkish Historical Society and Turkish nation building (1931–1938)* [Doctoral dissertation, Middle East Technical University, Department of History].
27. İkiz, A. S. (2022). *Tourism in Turkey: A comprehensive overview and analysis for sustainable alternative tourism*. Apple Academic Press.
28. Icoz, O. C. (2017). *Social structure of accumulation in Turkey (1963–2015)* [Doctoral dissertation, University of Massachusetts Amherst].
29. Islam, M. N. (2021). Toward Islam through political parties, ideology, and democracy: A discourse analysis on Turkey's AK Party, Tunisian Ennahda, and Bangladesh Jamaat-e-Islami. *Jadavpur Journal of International Relations*, 25(1).
30. Jalalpour, S., & Shojaeifar, J. (2014). The tourism industry and international relations. *World Journal of Environmental Biosciences*, 6(Supplementary), 68–72.
31. Jorgensen, M., & Phillips, L. (2010). *Theory and method in discourse analysis* (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney Publications[in Persian].
32. Kakaei, S. (2022). Election 2023: The transformation of political discourse. *International Media Research*, 7(2), 40–60[in Persian].
33. Kantarci, K. (2015). The effect of Turkish TV series on inbound tourism of Turkey: A case of Saudi Arabia and Bulgaria. *International Scientific Conference, Faculty of Economics, University of Niš*.
34. Kaya, A. (2012). Management of ethno-cultural diversity in Turkey: Europeanization of domestic politics and new challenges. *Afro Eurasian Studies*, 1(2).
35. Keskin, A., & Cansız, H. (2010). Tourism, Turkey and economic development. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(4).

36. Kesraei, M., & Shirazi, A. (2009). Laclau and Mouffe's discourse theory: An effective tool in understanding and explaining political phenomena. *Quarterly Journal of Politics*, 39(3), 339–360[in Persian].
37. Kirdi, E. (2021). Islamic populism in Turkey. *Religions*, 12, 752.
38. Khorramshad, M., & Jamali, J. (2018). The political matter, formation and hegemonicization of the revolutionary discourse of political Islam in Iran. *Quarterly Journal of Islamic Revolution Research*, 7(27), 20–40[in Persian].
39. Ladki, S., et al. (2020). The rise of a new tourism dawn in the Middle East. *Journal of Service Science and Management*, 637–648.
40. Manouchehri, A. (2013). Approach and method in political science. Tehran: SAMT. [in Persian].
41. Moosaghi, A., & Norouzi Nejad, J. (2016). The other side in Turkish political culture and the predominance of moderate Islamism. *Politics Quarterly*, 46(3). [in Persian].
42. Nouri, T., & Falahat Pisheh, R. M. (2018). The trend of Islamism in Turkey and the future of political Islam. *Quarterly Scientific-Research Journal of the Islamic Revolution Approach*, 11(40), 11–33[in Persian].
43. Okuyucu, A. G. (2013). Tourism development in Turkey: Development process, challenges and patterns. *International Journal of Social Science*, 6(7), 815–827.
44. Onur, P. (2016). Changing discourse on women and Islam in Turkey in ethnographic studies [Master's thesis, Middle East Technical University].
45. Pirouzfard, M., & Khajeh Sarvi, G. (2018). Islamic discourses in modern Turkey. *Quarterly Journal of Strategic Studies of Basij*, 20(87), 10–25. [in Persian].
46. Shiroudi, M., & Norouzi Firouz, R. (2013). Politics in liberal Islam: A study and criticism of political thoughts in the discourse of moderate Islam. *Quarterly Journal of Scientific Research – Islamic World Studies*, 1(3). [in Persian].
47. Stewart, S., Warburton, F., & Smith, J. D. (2014). Features of the travel and tourism industry. Cambridge International AS and A Level Travel and Tourism Coursebook.
48. Syed Ahamed, S., & Kumar, M. (2019). A bibliometric analysis of halal and Islamic tourism. *International Hospitality Review*. <https://www.emerald.com/insight/2516-8142.htm>
49. Timothy, D. J. (2019). Tourism trends in the MENA region. In *Strategic sectors: Culture & society*. IEMed Mediterranean Yearbook.
50. United States Commission on International Religious Freedom. (2020). Turkey: Recommended for special watch list.
51. Yavuz, M. H., & Ozturk, A. E. (2020). Guest editors' introduction: Islamism, identity and memory–Turkey under Erdoğan. *Middle East Critique*, 29(3), 237–243.
52. Yesevi, Ç. G. (2012). Turkish political parties and Turkish nationalism. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, 4(1).
53. Yessilov, A. B. (2023). Historical forms of gradual transnationalisation of tourism and the perpetual motion machine behind it. *RIVAR*, 10(29), 25–37.